

COMMUNICATIONES
ARCHÆOLOGICÆ
HUNGARIÆ

2023

COMMUNICATIONES
ARCHÆOLOGICÆ
HUNGARICÆ

2023

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, 2023

Főszerkesztő
SZENTHE GERGELY

Szerkesztők
FÜZESI ANDRÁS, TARBAY JÁNOS GÁBOR

Olvasszerkesztő
BÖRÖCZKI TAMÁS

A szerkesztőbizottság tagjai
BÁRÁNY ANNAMÁRIA, HORIA I. CIUGUDEAN, MARKO DIZDAR,
GÁLL ERWIN, LANGÓ PÉTER, LÁNG ORSOLYA, MORDOVIN MAXIM

Szerkesztőség
Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár
H-1088, Budapest, Múzeum krt. 14–16.

A folyóirat cikkei elérhetők: <http://ojs.elte.hu/comarchung>
Kéziratbeküldés és szerzői útmutató: <http://ojs.elte.hu/comarchung/about/submissions>

© A szerzők és a Magyar Nemzeti Múzeum
Minden jog fenntartva. Jelen kötetet, illetve annak részeit tilos reprodukálni,
adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel közölni
a Magyar Nemzeti Múzeum engedélye nélkül.

ISSN 0231-133X (Print)
ISSN 2786-295X (Online)

Felelős kiadó
Hammerstein Judit mb. főigazgató

TARTALOM – INDEX

SZENTHE Gergely		
	Garam Éva (1939–2023)	5
Kristóf István SZEGEDI – Tibor MARTON – György LENGYEL		
	The ‘Epipalaeolithic’ site Hont-Templomdomb of Northern Hungary revisited	9
	Hont-Templomdomb „epipaleolitikus” lelőhely új megközelítésben	22
Attila KIRÁLY – Róbert KERTÉSZ		
	Late Palaeolithic to Early Mesolithic transition in the Carpathian Basin: A re-evaluation of the Szekszárd-Palánk site	23
	A késő paleolitikum és korai mezolitikum átmenete a Kárpát-medencében: Szekszárd-Palánk lelőhely revíziója	75
János Gábor TARBAY – Bence SOÓS – Tamás PÉTERVÁRY – Annamária BÁRÁNY – Balázs LUKÁCS		
	The Late Bronze Age Somló Hill and a new bronze hoard	79
	A késő bronzkori Somló-hegy és egy új bronzdepó	102
Kamil NOWAK – Paweł GAN		
	Early Iron Age hoard from Jodłowno, Northern Poland	105
	Kora vaskori bronzkincs Jodłowno határából (Észak-Lengyelország)	119
Bence SOÓS – János Gábor TARBAY – Tamás PÉTERVÁRY		
	Hallstatt period hoard from Somló Hill	121
	Egy Hallstatt-kori depólelet a Somló-hegyről	144
Orsolya LÁNG – Andrew WILSON		
	Millstones from the settlement complex of Aquincum: Preliminary research	147
	Malomkövek az aquincumi településeggyüttes területéről: előzetes eredmények	156
Krisztina MARCZEL		
	A ritual depot from the outskirts of Sirok	159
	Rituális együttes Sirok határából	184
MESTERHÁZY Károly		
	Az S végű karika kialakulása és elterjedése	187
	Die Herausbildung und Verbreitung des Ringes mit S-Förmigem Ende	212

KOVÁCS Bianka Gina – LIBOR Csilla

A tatai bencés apátság nyomában: temetőrészlet a Nagykert utcában	215
In search of the Benedictine abbey of Tata: A partially unearthed graveyard in Nagykert Street	238

SZOBOSZLAY Gergely – GILLICH Olivér

A kesztölci Szent Kereszt pálos kolostor Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött gótikus kőfaragványai	243
Gothic stone carvings from the Pauline monastery of Keszthölcs-Klastrom- puszta in the collection of the Hungarian National Museum	265

Ibolya GERELYES

Ottoman seals at the Hungarian National Museum: Connections between shapes, inscriptions, and materials	277
A Magyar Nemzeti Múzeum török pecsétnyomói: a forma, a felirat és az anyagösszetétel összefüggései	294

AZ S VÉGŰ KARIKA KIALAKULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE

MESTERHÁZY Károly^{*}

Az S végű karika használata a középvavar korban (7. század utolsó negyede) kezdődött. Legkorábbi formája a többszörös S végű karika volt, amelyet fülbevalóként használtak. A késő avar kort követően ez a divat megváltozott, és hajkarika lett belőle, a többszörös S vég pedig egyszerű S végre változott. A legkorábbi lelőhelyek a Balaton környékén találhatók (Keszthely, Kereki, Badacsonytomaj stb.). Ez a fülbevalódivat jelent meg a morva szlávoknál a Morava és a Thaya folyó völgyeiben, később pedig majdnem mindenhol a nyugati szlávoknál.

S-terminalled rings became in fashion in the Middle Avar Period (last quarter of the 7th century AD). The earliest variants, with their end rolled in multiple S-shapes, were worn as earrings. After the Late Avar Period, customs changed, and the rings became braid ornaments; parallel, their ending has also simplified into a simple S shape. The earliest occurrences are in the Balaton area (Keszthely, Kereki, Badacsonytomaj, etc.). This earring fashion was adopted first by Moravian Slavs residing in the valleys of the Morava and Thaya rivers and later by Western Slavs almost everywhere.

Kulcsszavak: S végű karika, avarok, morva és cseh szlávok, a karika funkciója és szerepváltása

Keywords: S-terminalled ring, Avars, Moravian and Bohemian Slavs, function of the rings, wearing style change

Kutatástörténet

Az S végű karika kutatása 170 évvel ezelőtt, Johann Erasmus Wocellal vette kezdetét. Wocel a karikaékszereket osztályozva az S végű karikára (nálá G típus) külön figyelmet fordított, és több párhuzamát is felsorolta (Wocel 1855, 29). A tárgycsoport ma használatos elnevezését Sophus Müllertől kapta, aki Wocel adataira építve az első leírást adta az ékszer-típusról. Müller csaknem 150 éve állapította meg, hogy a sírleletek tanúsága szerint a kérdéses ékszert legjobb halántékkarikának (Schläfenring) nevezni. Elterjedési területeként pedig Kelet-Németország (az akkori!), Ausztria, Cseh- és Morvaország, Magyarország területét azonosította, megállapítva, hogy az Németország keleti felétől Oroszorszáig az a szlávok által lakott területeken gyakori, és egyértelműen a szláv etnikum jelenlétével kapcsolható össze (Müller 1877, 195). A lelőhelyek szaporodásával egyes megállapítások megerősítést nyertek, mások viszont nem maradtak összhangban az új leletekkel. A dán Müller adatait Hampel József és Lubor

Niederle segítségével a danzigi/gdanski amatőr régész és egészségügyi tanácsos, Abraham Lissauer egészítette ki mind további lelőhelyekkel, mind a karikaékszer formáinak és típusainak megállapításával. Lissauer nagy jelentőséget tulajdonított a Lipp Vilmos tevékenysége során felfedezett keszthelyi sírmezők *Schläfenring*-leleteinek. Ugyanazon évben két helyen is közölte észrevételeit, Budapesten magyarul és németül Braunschweigben (Lissauer 1891a, 334–337; Lissauer 1891b, 139–149). Hampel és a magyar kutatás Lissauerre alapozva fejtette ki a véleményét a *Schläfenring*eket tartalmazó temetőkről és magáról az ékszerről.

Csak néhány évet kellett várni, hogy megszülessen az S végű halántékkarika történetének részben máig érvényes tárgytörténeti összefoglalása, Lubor Niederle tanulmánya. Ő is Lissauer munkáját vette alapul, és azt szándékozott továbbépíteni. Véleménye szerint a szláv világra jellemző egyszerű S végű halántékkarika a Keszthely-kultúrában jellemző többszörös S végű karikából alakult ki. Mégpedig korábban, mint ahogy a szláv világ egyéb színte-

▷ Received 05.10.2023 | Accepted 09.10.2023 | Published online 16.12.2023

* Magyar Nemzeti Múzeum; albeker.maria@t-online.hu; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0363-6602>

rein megjelent. Keszthely környékén, a Keszthely-kultúra temetőiben véleménye szerint 4–5. századi pénzekkel kezelt sírokban tűnik fel (Keszthely-városi temető, Keszthely-Dobogó, Alsópáhok). Azután a Theodosius pénzével kezelt sósartyáni lelet (Sósartyán-Aranyosgödör, arany S végű karikával), valamint a magyar kutatók szerint is szláv temetők sora (a legkorábban ismertté vált 10–11. századi temetők) bizonyítja, hogy ezek az ékszerek szláv ékszerek, és az ékszerek viselői szlávok voltak, a temetők pedig szlávok temetői (Niederle 1894, 204–205). Mint látjuk, téves adatok és hibás premisszák sorozatából sikerült egy olyan elméletet kialakítani, amelynek néhány eleme máig helyesnek bizonyult, és Sigrid Dušek szavaival élve kisebb-nagyobb változtatásokkal ma is (1972) ennek variációival találkozunk (Dušek 1972, 23).

De nem ez az egyetlen elképzelés az S végű halántékkarika kialakulásával kapcsolatban. S. Müller és maga L. Niederle cáfolja R. Virchow és R. Beltz nézetét, mely szerint az S végű halántékkarika arab kereskedelmi áru volt, amely a törtezüst kincsek ékszereivel együtt, arab kereskedők révén került volna keletről a szlávokhoz (Müller 1877, 198; Niederle 1894, 203).

A harmadik elmélet Paul Reinecke és követője, Karl Dinklage munkáiban olvasható. Szerintük az S végű halántékkarika germán eredetű. Pontosabban, az alamann és bajor, nagy, S végű fülbevalóból alakult ki a szlávoknál (Reinecke 1934, 218–219; Dinklage 1941, 482–484).

Van egy negyedik elképzelés is az S végű halántékkarikáról. Ez Fettich Nándor kísérlete, amelyet a jutasi temető revíziója nyomán vetett papírra. Szerinte a 679. év körül az avarok által elnyomott szegény szlávok és a szintén elnyomott késő római lakosság iparos elemei együttesen hozták létre az egyszerű bronzékszereket (Fettich 1965, 118).

A továbbiakban Niederle véleményének két továbbfejlesztett vonulatát tekintjük át. Az egyik a cseh és morva kutatás, melyhez szorosan kapcsolódik a szlovák kutatás is. A másik a magyar kutatók előbb Lissauerrel és Niederlével egyező, majd tőlük elkülönülő véleménye. Ez utóbbival célszerű részletesen foglalkozni, mert a megoldás kulcsa a pannóniai avar temetőkben van, melyeket az Alföldi András által használt terminológia alapján egységesen, mai fogalmaink szerint azonban hibásan Keszthely-kultúrának is neveztek (Eisner 1966, 598; Daim 2000, 468–474; Kiss 2011, 491–507; Müller 2019, 125; Müller 2020, 69). A magyar régészet első nagy, nemzetközileg

is kiemelkedő szintézise, Hampel József munkája ugyanazokkal a hibákkal terhelt, mint Lissaueré vagy Niederléé. Amikor még viszonylag kicsi volt a lelőhelyek száma, viszont a tárgytipusok meghatározása elnagyolt volt, különböző típusú karikákat vontak össze. 1905-ben még azonos tárgytipusnak tekintették az egyszerű és többszörös S végű karikát, a pödrött végű, a spirálcüngős végű karika mindkét változatát és az egyszerű huzalkarikát is (Lissauer 1891a, 335–336; Niederle 1894, 197–198; Hampel 1905, I. 438–442). A mai értelemben vett egyszerű S végű karikát Lissauerrel egyetértésben Hampel is szláv ékszernek mondja, amelyet a magyarok hosszú századok után vettek át a szarmatáktól (Hampel II. csoportját 1926, Alföldi András munkája óta az avar korra keltezzük), akiknél a keszthelyi sírmezők tanúsága szerint tucatszámra kerültek elő (Hampel 1907, 12–15). Ettől az időponttól 1957-ig Magyarországon egyértelműen szláv ékszer, illetve a szláv etnikumot jelölő ékszer maradt az S végű karika, illetve már hajkarika (*Haarring*). Nagyon érdekes ebből a szempontból Fehér Géza véleménye, aki legalább olyan találatonysággal fűzte össze az adatokat a szláv meghatározás érdekében, mint hajdan Niederle tette. Fehér előbb összegyűjtötte a legkorábbi, többszörös S végű karikák lelőhelyeit (Csúny/Čunovo, Gátér, Győr, Jutas, Nagypall, Szellő, Szirák), majd ezek közül a jutasi 56. sír alapján vonta le következtetéseit. Ez a sír ugyanis kettős sír volt, férfi és nő temetkezése, amelyben azonban a női vázat ellentétes tájolással fektették a sírba, fejfelé keletre. Zalavári ásatásán Fehér viszont azt tapasztalta, hogy a Pribina kori, biztosan szlávok által lakott település temetőjében több kettős sír esetében is (241–242. és 280–281. sír) ellentétes tájolással voltak a nők eltemetve. Következésképpen, ha Zalaváron ellentétes tájolással temették el a nőket, akkor Jutason is szláv nőt temettek az ellentétes tájolású sírba. Ennek megfelelően a jutasi női sír másfélzseres (három fordulatú) S végű karikája szláv ékszer (Fehér 1957, 277–281).

Fehér szerint az egyszerű S végű karika a spirálcüngős fülbevalóból alakult ki több lépésben: előbb a többszörös, majd ebből a másfélzseres, végül az egyszerű S végű karika. A prototípus tehát a Keszthely-kultúra lefelé szélesedő csüngőjű karikája volt (Fehér 1957, 280). Ugyancsak Fehér mutatta be a Keszthely környéki ásatások több tucat (leltárilag szétválaszthatatlan) többszörös és másfélzseres S végű karikáját (Fehér 1957, 29. t. 14–43), ami önmagában is kétségtelenné teszi az ékszertípus Balaton környéki kialakulását.

Fehér Géza tanulmányának megjelenése idején készült el Kralovánszky Alán dolgozata az S végű karikáról. Először két részben magyarul, majd a két rész együtt németül jelent meg (Kralovánszky 1956, 206–212; Kralovánszky 1957, 175–186; Kralovánszky 1959, 327–361). Az 1959-es német nyelvű cikkben a szerző már fel tudta használni Jiří Slama tanulmányának adatait is (Slama 1957, 250–267). Így előbb a többszörös S végű karika 27 lelőhelyét gyűjtötte össze, melyeket Slama adataival 37-re egészített ki. 1962-ben még egyszer felsorolta az avar korinak mondott 15 Kárpát-medencei, főleg dunántúli (pannóniai) lelőhelyet (Alsópáhok, Budapest-Rákos, Csákberény, Csetény, Dunacsúny, Dévényújfalú / Devinská Nová Ves, Gátér, Győr, Jutas, Keszthely, Nagypall, Pilismarót, Szirák, Szob, Várpalota). Ezek közül téves adat Budapest-Rákos, Csetény és részben Alsópáhok, mert az a lelőhely tulajdonképpen Hévíz (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet). Kralovánszky annyiban módosította Fehér elképzelését, hogy az S végű karika kialakulásának idejét az avar kor végére keltezte. Ezt azzal is bizonyította, hogy az avar temetők térképein feltüntette az S végű karikás sírokat, amelyek rendre a temetőszéleken kerültek elő. Az abszolút időpont nála azonban nem a 8–9. század fordulóját, hanem a 9. század végét jelentette. A frissen feltárt ártándi avar temető kerámiája alapján ugyanis egészen a 10. század közepéig számolt az avarok továbbélésével (Kralovánszky 1957, 178, 186). Egyebekben az S végű karika kialakulásának helyét a Kárpát-medencére helyezte. Véleménye szerint a 11. századtól az ékszernek nincs már etnikumjelölő szerepe, hiszen az egyszerű S végű karikák lelőhelyeinek súlypontja a magyar Alföld (Kralovánszky 1956, 212; Kralovánszky 1959, 350–351).

De ekkor már várható volt egy újabb vélemény megszületése is. Ugyanis Kralovánszky tanulmányának lektora Szőke Béla volt, és Kralovánszky jegyzete szerint bizonyos eltérések voltak a két kutató nézetei között (Kralovánszky 1957, 183, 144. jegyzet). 1959-ben meg is jelent Szőke Béla tanulmánya a Bijelo Brdó-i kultúráról (Szőke 1959, 32–47), majd 1962-ben annak az S végű karikára vonatkozó részletes kidolgozása is (Szőke 1962, 42–44, 86–89). A két tanulmány megjelenése közti időben készült Cs. Sós Ágnes dolgozata, amely 1963-ban jelent meg a *Slavia Antiqua*-ban (Cs. Sós 1963, 301–329), és amelyben megjegyzéseket fűzött Fehér Géza, Kralovánszky Alán és Szőke Béla cikkeihez. Ekkor már Cs. Sós felhasználhatta Török

Gyula feldolgozását is a halimba-cseresi temetőről (Török 1962). Szőke nagyon tömör kutatástörténet után, melyet J. Slama tanulmánya megelőlegezett, a karika feltűnésének idejét próbálta meghatározni. Elfogadta a Niederléig visszavezethető származtatást, miszerint az egyszerű S végű karika közvetlen előzménye a többszörös S végű karika volt. De ezt csak az egyik tényezőnek vélte. A másik tényező véleménye szerint nem tisztázható teljesen, ami tükröződik Cs. Sós Ágnesnek az S végű karika kialakulásának leszármazási vázlatát bemutató ábráján is (Cs. Sós 1963, Abb. 3). Eszerint az egyszerű ékszerek kialakulása dinamikusan hatott egymásra, és ez a hatás a másik tényező. Szőke a folyamat körülményeit teljes lelőhelygyűjtéssel igyekezett megvilágítani (11 magyarországi avar, J. Slama nyomán 12 morvaországi és cseh, 3 ausztriai, két német és egy lengyel lelőhely). Annak ellenére, hogy jól látta az ékszer avar temetőkben való gyakori feltűnését, mégis túl későre, a 10. század első negyedére keltezte a többszörös S végű karika kialakulását, eltűnését pedig az egyszerű S végű karika kialakulásához kapcsolta. Bizonyos, hogy ebben Kralovánszky hatását láthatjuk. Szőke véleményét a kerpusztai temetőn kívül a halimba-cseresi temető elemzésének eredményei is befolyásolták, mert mindkét temetőben találtak még egy-egy másfélszeres S végű karikát. Ezek azonban az egyszerű S végű karika szempontjából a helyi divatban való megjelenéshez adtak támpontot, és nem a kialakuláshoz. Ezek az adatok tűnnek fel Cs. Sós és később Jochen Giesler munkájában is (Cs. Sós 1963, 305–307; Giesler 1981, 106–108, 144–145, 151).

Szőke Bélát követően ugyan több régész is foglalkozott az S végű karikával, de annak inkább 10–11. századi történetéhez kapcsolódtak (Mesterházy 1964; Bóna 1978). Az avar kori S végű karikák anyagvizsgálatával Erdélyi István foglalkozott (Erdélyi 1968, 98–101). Garam Éva 1985-ben lezárt kéziratában újabb adattal járult hozzá az avar kori S végű karika alföldi elterjedéséhez; munkája során harminc lelőhelyet térképezett fel, köztük néhány (Gyöng, Bélapátfalva) téves adattal (Garam 1995, Abb. 165, 286, 98. jegyzet). 1984-ben, tehát Garammal nagyjából azonos időben egyetemi diplomadolgozatot készített a témából Kostyál László, amelynek Garaméhoz hasonló eredményeit röviden Perémi Ágota foglalta össze (Perémi 2000, 48–49).

Az avar kori S végű karikáról való ismereteink az 1990-es évek szintjén rögzültek. Ekkor foglalta össze Szőke Béla Miklós egy nagyszabású dolgozatban a 9. századi dunántúli kevert etnikumú lakosság

új ékszereit, melyek között megtaláljuk az egyszerű és többszörös S végű karikát is, több más, igénytelen drótékszer közt. Szőke majdnem 50 lelőhely alapján ismertette az S végű karika korai formáit, leletegyütteseit, elterjedését és időrendjét (Szőke 1991, 9–10; Szőke 1992, 848–849). Ennek eredményeit, főleg kronológiai megállapításait széles körben elfogadták, néha akkor is, ha a sírok temetőn belüli helyzete vagy a síregyüttesek összetétele ellentmondott Szőke időrendi javaslatának (mint Gyenesdiás esetében) (Müller 1991, 36). Szőke B. M. szerint a többszörös S végű karika a 8–9. század fordulóján tűnik fel, és a 9. század közepén a legfiatalabb sírok tanúsága szerint kimutatható az avar temetők szélső sírjaiban (Szőke 1992, 849). Szőke nem érinti viszont a 9–10. századi továbbélés problémáját, bár megemlíti a nyitra-lupkai és podedimi előfordulást.

A cseh, morva és szlovák kutatás Niederle nyomdokain haladt, elfogadva Niederle teóriáját az S végű karika eredetéről. A számos tévedés ellenére (a Keszthely-kultúra nem azonos az avar műveltséggel, nem 4–5., hanem 7–9. századi, viszont a karikaékszer a Keszthely-kultúra és az avarok temetőiben egyaránt előfordul, a sóshartyáni karika nem 5., hanem 11. századi, stb.) abban igaza volt Niederlének, hogy az avar temetőkben kell keresni a legkorábbi S végű karikákat. Típusaikat tekintve eleinte többszörösek, de legalábbis háromfordulatúak, azaz másfél-szeresek. A kérdés tulajdonképpen csak az, hogy az avar kori S végű karikák hogyan és mikor kerültek el a szlávokhoz. Az 1957-ig terjedő kutatást Jiří Slama foglalta össze. Ő is Lissauer Braunschweigben megjelent cikkével indítja a kutatástörténetet, majd L. Niederlén, L. J. Pičen és J. Schranilon át máris Jan Eisnernél vagyunk időben (1933). Eisner két konkrét állásfoglalása a többszörös, illetve avar kori S végű karikáról – amely nála *náušnice*, azaz fülbevaló (*Ohrgehänge*) –, az 1933-ig feltárt és 1952-ben leközölt dévényújfalui / Devinská Nová Ves-i avar kori temető kapcsán született meg, melyet aztán 1955-ben megismételt (Eisner 1952, 284; Eisner 1955, 222–223, 226). Egyes lelőhelyek kronológiája kapcsán állást foglalt Rudolf Turek (Pňovice, Želenice, Prága) és Ivan Borkovsky (Prága), majd az osztrák és magyar lelőhelyek tanúságát is J. Slama összegezte (Slama 1957, 259–267). J. Slama még úgy vélte, hogy az S végű karika a Keszthely-kultúra területén, annak késői fázisában alakult ki. Csehországi elterjedése az avar uralom legvégén történhetett meg, a 9. század első harmadában. A középső sáncvár kor-

ban (*střední doba hraištní*) nem vált köznépi ékszeré (mindössze 15 lelőhely ismert), sőt abban a periódusban alig találkozunk vele. Az ékszer viszonylag ritka előfordulása Cseh- és Morvaországban azokkal az eseményekkel esik egybe, melyek során az avar emlékek, övveretek, fülbevalók megjelentek (Eisner 1955, 218; Slama 1957, 266–267). Bořivoj Dostal nagy összefoglalása után egyértelműen kiderült, hogy a nagymorva fejedelemség területén egészen más ékszerek jöttek divatba. A többszörös S végű karika a központi területeken alig fordul elő (Dostal 1966, 31–32). Ellenben a Thaya/Dyje mentén erőteljesebb avar megszállással kell számolni, melynek Dolní Věstonicében jól látható nyomai maradtak fenn (többszörös S végű karikás temetkezések avar övkészlettel, lovastemetkezéssel; Poulik 1949, 130–131, obr. 66; Poulik 1950, 21–31, obr. 23; Profantová 2002, 116). Dostal szerint a többszörös S végű karika feltűnése a Keszthely-kultúrával kapcsolódik össze, morvaországi megjelenésének kulcsa azonban a szlovákiai anyagban van (Dostal 1966, 32). 1991-es publikációjában részletesebben fejtette ki véleményét. A középső sáncvárcor ékszereinek kialakulását a 800-as évektől kezdi, és egészen a 10. század közepéig számolt velük. A másik ékszercsoport, a vékony drótból készült karikák – Uta von Freeden terminológiájával drótékszerek (Freeden 1979, 405) –, melyeknek hurok- vagy meanderszerű végződésük van, vagyis az egyszerű és többszörös S végű karikák a 7–8. század fordulójától tűnnek fel az avar temetőkben, és 200 éven keresztül divatban maradnak (Dostal 1991, 82). Dostal itt Zlata Čilinskára hivatkozik, aki valóban ilyen korai időtől számítja az S végű karika megjelenését, bár ilyen korai lelőhelyet nem nevez meg (az érsekújvári/Nové Zamky-i temetőre gondolhatott, noha a pilismarót-basaharci temetőt nevezi meg; Čilinska 1966; Čilinska 1975, 77). Dostal rajzos sémáján az egyszerű S végű karika közvetlen előzménye a pödrött végű karika. A többszörös S végű karika (példaként a Dolní Věstonicében talált háromszoros S végű karikát mutatja be) csupán hatásként jelentkezik a drótékszerek csoportjában (Dostal 1991, Abb. 1). Az itt vázlatosan bemutatott kutatástörténetet Sebastian Brather foglalta össze nagyon tömören, erősen támaszkodva Szőke B. Miklóstra (Brather 2004, 132–139).

Egyetlen nagyon fontos adat maradt ki az utóbbi két kutató kutatástörténetéből, pedig valószínűleg mindkét összefoglalás (Szőke B. M. és Brather) számára rendelkezésre állt: ez a kereki (Somogy vm.) avar temető, melynek ásatásáról a *Régészeti*

Füzetek 1988-ban pontos hírt adott (Költő 1988, 52–53). Ezt Szőke B. M. már nem használta fel az *Awarenforschungen*-beli nagy cikkében. Felhasználta viszont Erik Szameit, de nem a *Régészeti Füzetekre*, hanem szóbeli közlésre hivatkozott. Ez vezette tévútra, mert a pontatlan adatközlés vagy a feljegyzés hibájából a lelőhely neve átváltozott Vörsre. A lelőhely nevén kívül azonban Szameit minden adata pontos (Szameit 1992, 824–825). Jelenleg ez a lelőhely jelzi a többszörös S végű karika legkorábbi előfordulását a Kárpát-medencén belül. Azóta valamivel bővebb előzetes jelentés is készült a temetőről és a minket is közelebbről érintő sírok közül a 6. és a 19. sírról (Költő 2005, 215–231).

A Kerekin előkerült S végű karikák és keltezésük

Kereki 6. sír (Somogy vm., 10 km-re délre Zamárditól). A mellékletek közt volt egy vékony bronzhuzalból készült, laza, úgynevezett meanderszerűen kanyargó, talán három fordulatú S végű karika, melynek utolsó kanyarulata csonka. Az S vég nagyon keskeny lemezzé van elkalapálva. A huzal vastagsága 1 mm, az S vég szélessége 1,7 mm. A karika átmérője 18 × 20 mm. Szerepe fülbevaló, és nem halántékkarika. A sír további leletei: hat darab lemezes szerkezetű négyzetes övveret, öt darab lemezes kisszíjvég és egy lemezes nagyszíjvég jellegzetes geometrikus szalagmintával. Koruk a középvaskor eleje (7. század), Szameit szerint MA I. periódusba tartozó a veretkészlet (Szameit 1992, 824; Költő 2005, 5. kép 1) (1. kép). A sírban a mellékletek szerint kétségtelenül férfi nyugodott.

Kereki 19. sír. A halott fülbevalói vékony bronzhuzalból készült ötszörös fordulatú, azaz két és félszeres S végű karikák voltak. A kanyarulatok itt is eléggé lazák, de az előbbinél kissé sűrűbbek. Az 1 mm vastag huzal elkalapált S vége 2 mm. A szabályos kerek karika átmérője 1,83 cm. A sír további leletei: vegyes övveretkészlet lemezes nagy- és kisszíjvégekkel, öntött bronz griffes veretekkel. A sír kora a 8. század eleje (Költő 2005, 10. kép 1–2; Szameit 1992, 824) (2. kép). Ez is férfitemetkezés.

Az ásató tulajdonképpen nem hisz a szemének, mert „az egészen késői fülbevalótípussal” keltezi mindkét esetben az övvereteket (Költő 2005, 215). Csakhogy itt nem a numizmatikában szokásos esettel állunk szemben, miszerint a legkésőbb vert érme keltezi a leletet. Nem az évszázadokig használt övekről van szó, hanem a 7. század végén megjelenő S végű fülbevalóról.

Az avar kori S végű karikák katalógusa

Szőke B. M. mintegy ötven lelőhelyét további húszszal egészíthetjük ki, bár az általa felsorolt adatok is kiegészítésre szorulnak, hiszen szűkszavúan csak „többszörös S végű karikákat” említ. A teljesebb lelőhelylista tanulságosnak ígérkezik az S végű karika kezdeteinek megismeréséhez (4. kép).

Alsógellér/Holiare 443. sír (Szlovákia, Komáromi járás).

A koponya alatt fülbevaló (*Ohrring*) került elő. Ezüst fülbevaló, szélesre kalapált és egy nyolcas alakra hajtogatott véggel, amely hosszant barázdált („mit Längsrillen verziert ist”). Átmérője 25 mm. A körülményesen leírt egyszerű S végű karika ezüst anyaga ritkaságszámba megy, a „Rille” pedig példa nélkül áll ebben a korban. Így a sír avar kori keltezése (Točík 1968a, 73; Szőke 1992, 849) erősen kétséges.

Alsópáhok-Hévíz-domb (Zala vm.) A lelőhely azonos a MRT I. 17/5. lelőhellyel. A Páhoki patak keleti partjára lejtő Hévíz-domb déli részének alján a népvándorlás korába tartozó „egyik ház padlóján egy nő csontváza feküdt számos ékszer – üveggyöngyök, bronzgyűrűk, fülbevalópár, dupla S végű hajkarikapár és... edény, csont sótartó, vaskés, balta, rövidkasza, vödör” melléklettel (Tokai 2010, 130–131).

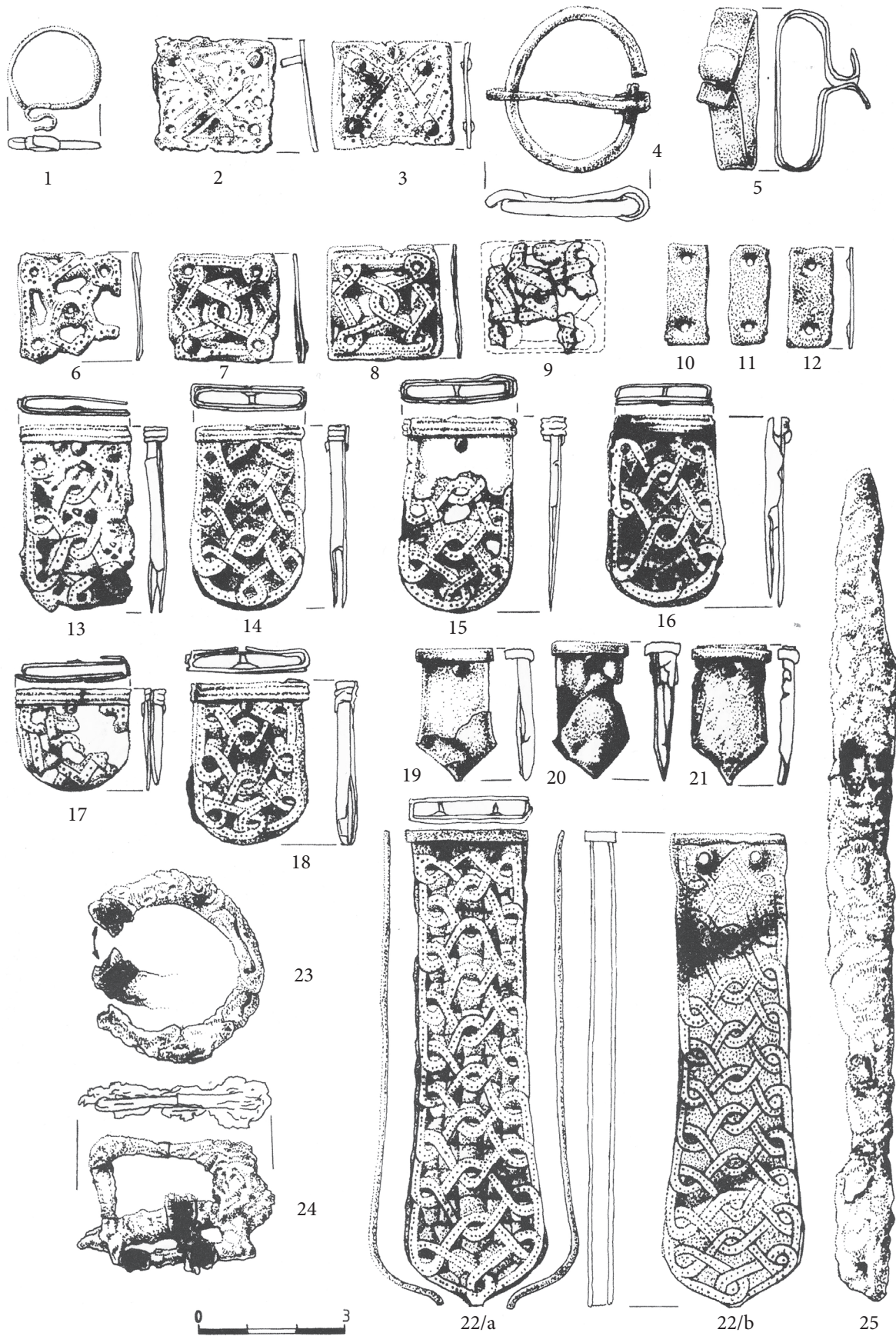
Alsópáhok, Hévíz-domb – lásd Hévíz.

Bakonycsernye, korábban Kun Béla út (Fejér vm.) Avar temetőrészen sírszám nélkül bemutatva bronzhuzalból készült másfélszeres S végű karika, átmérője 2,1 cm (Fülöp 1977, 22, IX. t.; Szőke 1992, 849; Szentpéteri 2002, 36) (3. kép 1).

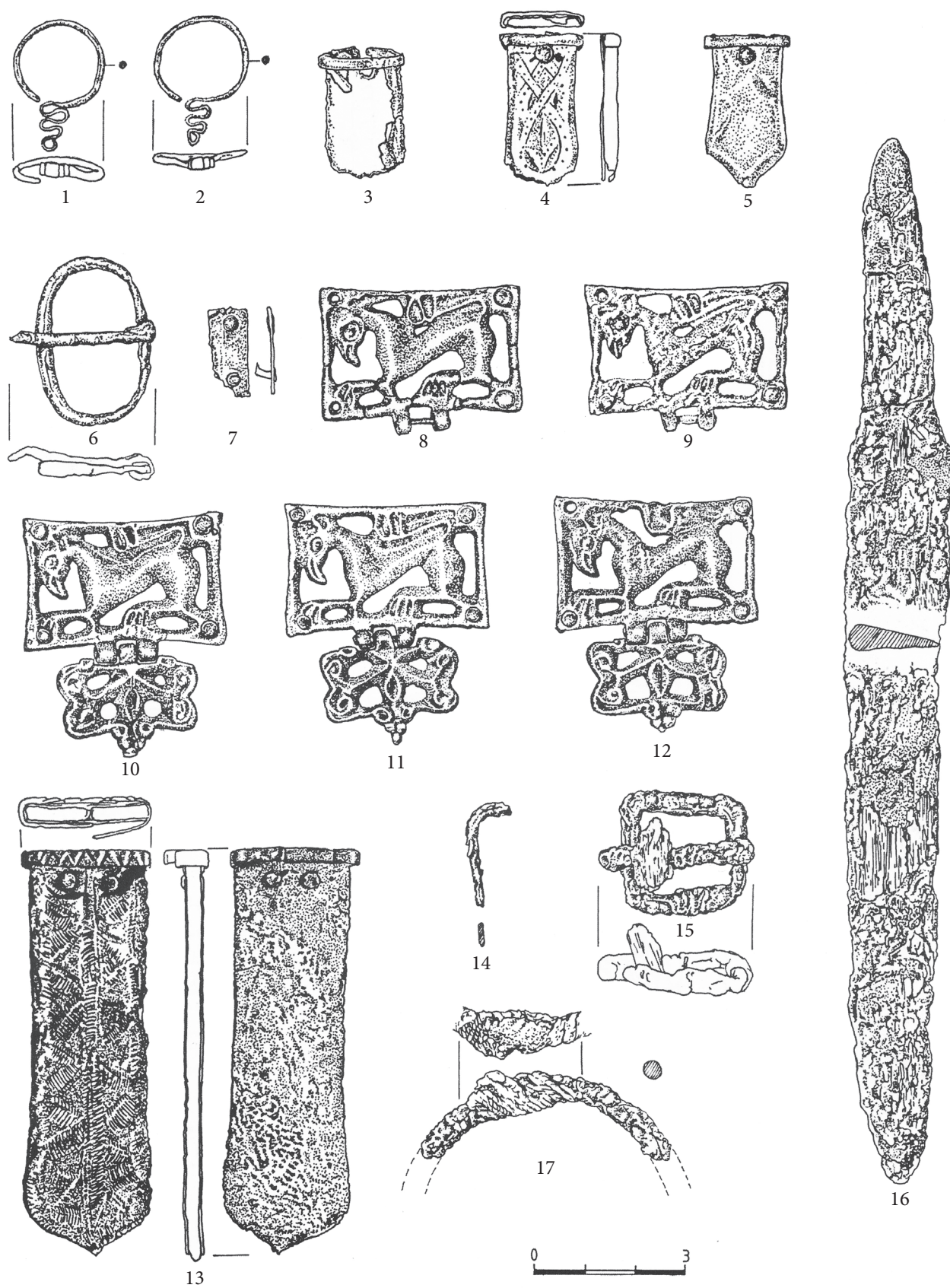
Balatonszőlős 6. sír (Veszprém vm.) ÉNy–DK tájolású sírban háton fekvő női váz koponyája mindkét oldalán egy-egy két és félszeres ezüst S végű karikát találtak. A jobb oldali karika teljes hossza 2,1 cm, a másiké 2,6 cm. A kerek karikák átmérője 1,6 cm (3. kép 2–3). Egyéb mellékletek: sötétzöld dinnyemag alakú gyöngyök. Az akkor feltárt többi sír Árpád-kori volt (Dax 1984a, 67; Perémi 2019, 93, 19. ábra 2–3). Ebből a temetőből került elő korábban a híres párdúc fejes csont botvég (Éri et al. 1969, 56, 33. t. 2). A temető 14. sírjában talált S végű karikának hiányzik a vége.

Balinka, Mecserpuszta 7. sír (Fejér vm.). Leánygyermek sírjában a koponya bal füle helyén két és félszeres, bronzhuzalból készült S végű karika került elő (3. kép 4), a jobb oldalon pedig másfélszeres S végű karika (Fülöp, Nádorfi 1983; Fülöp 1985, 162, III. t. 2–3; Szőke 1992, 848; Szentpéteri 2002, 41–42).

Brodski Drenovac 21. sír (Horvátország, Pozsega megye). Női sírból vékony bronzhuzalból készült másfélszeres (három fordulatú) S végű karika, átmérője 1,6 cm (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958, 157, XVI. t. 3;

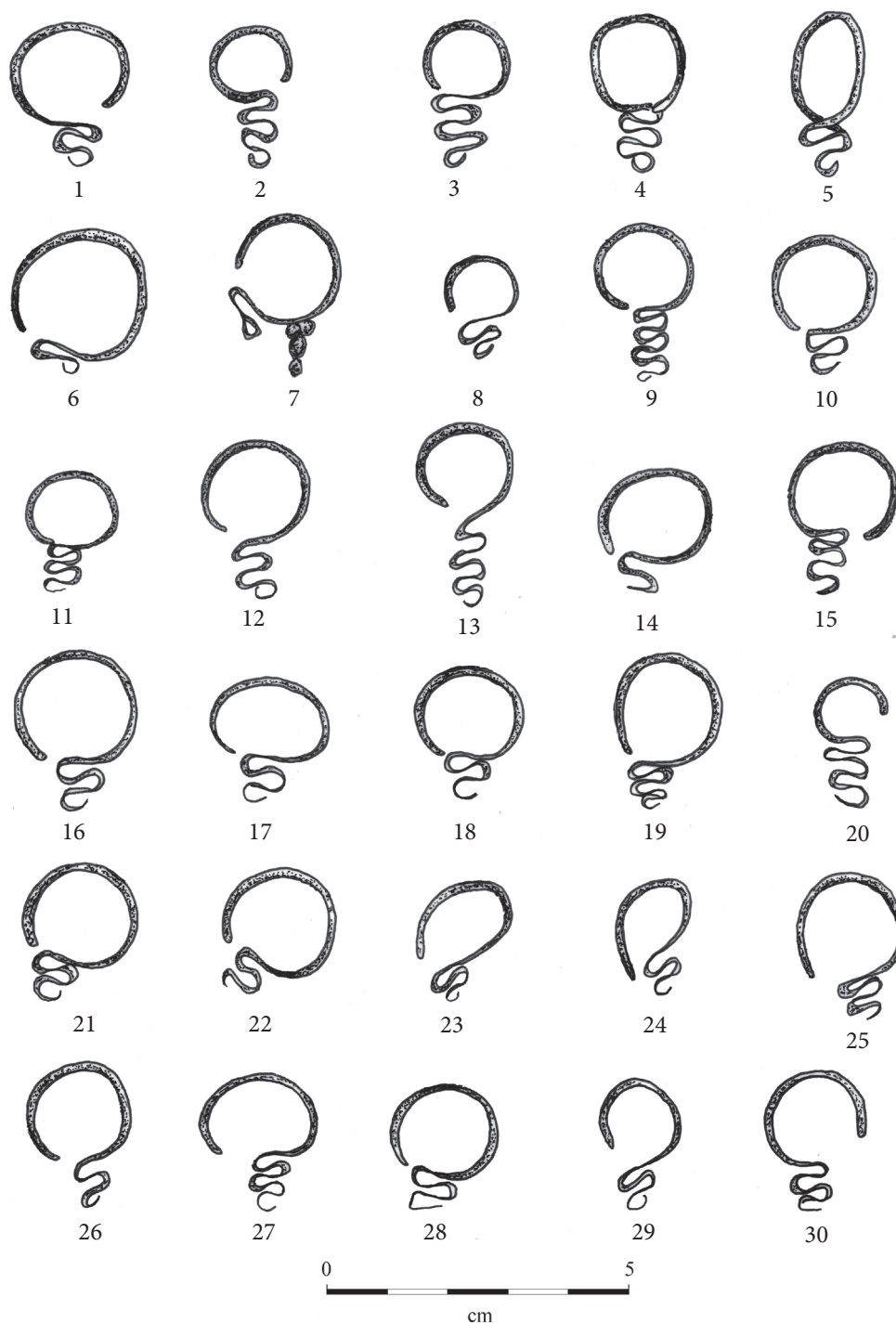

1. kép. Kereki 6. sír (Somogy vm.) (Költő 2005, 222, 5. kép után)
 Abb. 1. Kereki, Grab 6 (Komitat Somogy) (nach Költő 2005, 222, Abb. 5)

2. kép. Kereké 19. sír (Somogy vm.) (Költő 2005, 227, 10. kép után)
 Abb. 2. Kereké, Grab 19 (Komitat Somogy) (nach Költő 2005, 227, Abb. 10)

- Szőke 1992, 848). Ugyanitt a 29. sírban, amely anya és gyermekének kettős temetkezése volt, a női váz koponyájának bal oldalán ezüsthuzalból készült másfélszeres, de sérült végű S végű karikát találtak, átmérője 1,5 cm (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958, 158, XVIII. t. 5). A 31. sírban, amely női temetkezés volt, az egyik fülbevalókarika szintén S végű volt, de csak az elkalapált rész indulása maradt meg (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958, 158, XIX. t. 2).
- Burglegengfeld 53. sír* (Németország, Oberpfalz). A női sírban a váz nyakán öt szem üveggyöngy volt, a koponya mellett pedig vékony bronzhuzalból készült két és félszeres (ötfordulatú) S végű fülbevaló (Dinklage 1940, 179, Taf. 5. 15; Stroh 1954, 16–17, Taf. 3. K. 6; Szőke 1992, 849).
- Cifer, Pusztapát / Pác 13. sír* (Szlovákia, trencsényi járás). A szüksézáví leírás szerint többszörös S végű karika került elő az avar temetőből. Az illusztráció szerint ovális alakú karikához laza másfélszeres S vég csatlakozik, a karika átmérője $1,2 \times 1,7$ cm az S vég nélkül (3. kép 5) (Zábojník 1985, 214, 10. ábra 5; Szőke 1992, 848).
- Cikó 482. sír* (Tolna vm.). Gyermek sírja, a koponya egyik oldalán egyszerű bronzhuzal karika, a másik oldalon letörött S végű karika, feltehetőleg többszörös S véggel. Hasonló volt a helyzet az 536. női sírban is, ahol vékony bronzhuzalból készült kétszeres S végű karika került elő. Mindkét sírban kis méretűek voltak a karikák (Kiss, Somogyi 1984, 61, 32. t.; 74, 36. t; lásd 4. kép 3). A Garamnál említett 399. sírban lefelé szűkülő, spirálcsőgős karika volt (Garam 1995, 286).
- Csatáj/Čataj 76. sír* (Szlovákia, Pozsony vidéki járás). A nem túlságosan részletező beszámoló szerint vékony bronz (?) huzalból készült egyszerű S végű karikapár volt a sírban (3. kép 6). A csatáji 90. sírban az előbbinél valamivel kisebb, egyszerű S végű karikapár egyik darabján granulákból álló piramis alakú csüngő van (3. kép 7). A 76. sír karikáinak 20–21 mm az átmérője, a 90. sírban 18, illetve 19 mm átmérőjű karikák voltak (Hanuliak, Zábojník 1982, 496, 501, Tab. IV. 1–2, 6, 9).
- Csákberény 251. sír* (Fejér vm.). 1962-ben még úgy vélték, hogy avar kori temető szélén kora Árpád-kori jellegű sírokat találtak (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet). Valójában női sírban vékony ezüsthuzalból készült egyszerű S végű karikákat találtak, de a végződés töredékes. Átmérőjük 1,57–1,73 cm. A kisebb karikára vékony fémhuzalt tekercseltek. A temető ÉNy-i szélén fekvő sírt a 9. század elejére keltezik (László 2015, 69, 120–121, 79. t.; Pásztor 2015, 150).
- Csekej/Čakajovce 568. sír* (Szlovákia, nyitrai járás). A sírban nő váza volt, amely a temető 9. századi részében feküdt. Melléklete vékony bronzhuzalból készült kétszeres S végű karika, átmérője $1,6 \times 1,8$ cm. Az 1 mm vastag huzal vége 1,5 mm-re lehet elkalapálva (Reiholcova 1995, 61, 87. t. 1). Az 572. női sírből tordírozott bronzhuzalból készült, két és félszeres, majdnem öt fordulatú S végű karika került elő, vége keskeny, de elkalapált volt. Mellette még másik öt darab karikát is találtak, melyeket hajkarikaként (*zausnica*) említ a szerző. A nő nyakláncában két nagy, félhold alakú csüngő is volt, amelyek hasonlóak voltak az ipolyszakalosi csüngőhöz (Reiholcova 1995, 61–62, 89. t. 5).
- Cseklész/Bernolákovo 35. sír* (Szlovákia, Pozsony vidéki járás). A tárgy gyermeksírbán, a bal halánték alatt feküdt, hajkarikaként (*zausnica*) értékelték. Vékony bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű karika, ovális alakú, átmérője $2 \times 1,3$ cm. A róla készült rajz nagyobb a természetes méretnél (Kraskovská 1962, 433–434, IX. t. 2; Szőke 1992, 849).
- Csúny/Čunovo 31. sír* (Szlovákia, Pozsonyhoz csatolva). A halott nemét legfeljebb a gyöngyök jelzik. A vékony bronzhuzalból készült fülbevaló ábrája szerint kétszeres S végű karika, alakja ovális (Sótér 1895, 95, ábra a 96. oldalon; Hampel 1905, I. fig. 1283; Hampel 1905, II. 145: „mit mehrhaft gewelltem Ende”; Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Szőke 1992, 848).
- Dévényújfalú/Devínska Nová Ves 410. sír* (Szlovákia, Pozsonyhoz csatolva). Női sír, a koponya jobb oldalán bronzhuzal *zausnica* (hajkarika) háromszoros S véggel. Párja nem volt (Eisner 1952, 94, 284, obr. 50. 6; Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Szőke 1992, 848). Eisner szerint a 675., 771. és 772. sírok a Bjelo Brdó-i kultúrához tartozó gyermektemetkezéseket tartalmaztak, mellékletük egyszerű S végű karika volt (Eisner 1952, 146, 162, 108. t.).
- Érsekújvár/Nové zámky 286. sír* (Szlovákia, érsekújvári járás). Valószínűleg női sírből a koponya mindkét oldalán egy-egy fülbevaló (*Ohring*). Bronzhuzalból készültek, karikaátmérő $1,6 \times 1,1$ cm. Az egyik példány meanderszerűen, lazán hajtogatott, a vékony drót elkalapált (*breitgehämmert*), az S vég másfélszeres (Čilinska 1966, 58–59, Taf. 50; Szőke 1992, 848). A 353. sírban gyermekváz feküdt, csak a koponya töredékei maradtak meg. Alattuk volt a kétszeres S végű fülbevaló. Egyéb adat nincs (Čilinska 1966, 70, Taf. LVI.). A 483. sír szintén gyermeké volt, benne két és félszeres S végű karikával (Čilinska 1966, 94, 71. t. 2; Szőke 1992, 22. t, csak rajza szerepel, a szövegből ki-maradt).
- Gátér 7. sír* (Bács-Kiskun vm.). Valószínűleg női sírből származó, másfélszeres, S végű bronzkarika, amely 80 évig egyedül képviselte az alföldi avar S végű karikákat (Kada 1905, 367, 4. rajz; Szőke 1992, 848).
- Guntramsdorf 3. sír* (Ausztria, Bez. Mödling). Avar temető („awarische Keszthelykultur”) női temetkezése,

3. kép. Egyszerű és többszörös S végű fülbevalók az avar korból. 1: Bakonycsérnye; 2–3: Balatonszőlős 6. sír; 4: Balinka; 5: Cifer-Pát; 6–7: Csatáj 76. és 90. sír; 8: Kaposmérő 27. sír; Kaposmérő 214. sír; 10: Kaposmérő 225. sír; 11: Kaposvár-Kecel-hegy; 12: Kaposvár-40. őrház 67. sír; 13: Kaposvár-40. őrház 70. sír; 14: Kereki 6. sír; 15: Kereki 19. sír; 16–17: Kereki 46. sír; 18: Kereki 57. sír; 19: Kereki 59. sír; 20: Mödling 536. sír; 21–22: Öreglak; 23–24: Pobedim-Na laze II/71. 4. sír; 25: Szirák; 26: Tiszafüred 992. sír; 27: Toponár-Fészlerlak 104. sír; 28: Toponár-Fészlerlak 124. sír; 29: Veszprém-Kádártai út; 30: Völgyfalva/Zillingtal D263. sír.

Abb. 3. Ohringe mit einfachen und vielfachen S-förmigen Enden aus der Awarenzeit. 1: Bakonycsérnye; 2–3: Balatonszőlős Grab 6; 4: Balinka; 5: Cifer-Pát; 6–7: Čataj Gräber 76 und 90; 8: Kaposmérő Grab 27; Kaposmérő Grab 214; 10: Kaposmérő Grab 225; 11: Kaposvár-Kecel-hegy; 12: Kaposvár-40. őrház Grab 67; 13: Kaposvár-40. őrház Grab 70; 14: Kereki Grab 6; 15: Kereki Grab 19; 16–17: Kereki Grab 46; 18: Kereki Grab 57; 19: Kereki Grab 59; 20: Mödling Grab 536; 21–22: Öreglak; 23–24: Pobedim-Na laze II/71. Grab 4.; 25: Szirák; 26: Tiszafüred Grab 992; 27: Toponár-Fészlerlak Grab 104; 28: Toponár-Fészlerlak Grab 124; 29: Veszprém-Kádártai út; 30: Zillingtal Grab D263

a szerző szerint halántékkarikákkal (*Schläfenringe*). Felemás ékszerek: az egyik laza, szinte meanderszerűen hullámzó, hatszor forduló, azaz háromszoros S végű bronzkarika, a párja lefelé hegyesedő, spirálcsőngős fülbevaló bronzból. Az S végű karika hossza 2,5 cm, átmérője 1,5 cm, huzalvastagság 1,5 mm (Wurth 1938, 164, Abb.1. 9; Szőke 1992, 849).

Gyenesdiás, Hámán Kató u. (jelenleg Avar vezér utca, Zala vm.). Ma már teljesen beépített, nagyrészt feltárt 7–9. századi avar temető. Összesen 20 sírból kerültek elő egyszerű drótékszerek, köztük több mint 10 sírból S végű karikák. A 76. sírból két laza hajtogatású, másfélszeres, a 191. sírból szintén laza fordulatú, két és félszeres fülbevaló került elő. Müller Róbert fontos megjegyzése, hogy az S végű karikák nem a temető szélső, hanem inkább a beljebb fekvő sírjaiból kerültek elő (Müller 1983, 60; Müller 2019, 88–89, 57. kép 1, 4).

Győr-Téglavető dűlő 668. sír (Győr-Moson-Sopron vm.). Női sírból; Fettich szerint „két db vékonyabb halántékgyűrű, S alakú végződéssel”, amelyek a fülbevalókkal szemben, a kinyújtott bal kéz ujjainál feküdtek. A két ékszer vékony bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű karika, átmérőjük $1,5 \times 1,5$ cm (Börzsönyi 1906, 308; Fettich 1943, 35, 36. t. 13–14; Szőke 1992, 848).

Halimba 76. sír (Veszprém vm.). Az avar temető 76. sírjában női váz feküdt, a koponya bal oldalán bronzhuzalból készült másfélszeres S végű karikával. Párja a jobb állkapocs oldalánál feküdt, de ez csak egyszerű bronzkarika volt, azaz a nő felemás fülbevalókat viselt. A nyaknál dinnyemag alakú gyöngyökből álló nyakláncot találtak (Török 1998, 24, 9. t.). A 181. számú, valószínűleg női sírban a koponya bal oldalán bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű karika volt, párja a jobb oldalon viszont kétszeres S végű karika. A bronzhuzal 1 mm vastag, az S vég elkalapált (Török 1998, 34, 20. t.). A 226. sírban egy edényen kívül csak egy másfélszeres S végű karikát találtak, a váz neme ismeretlen (Török 1998, 39, 23. t.). A 237. sírban férfivázat találtak 3 db indás verettel és négy mellékszíjjal ellátott övvel. A bal csukló belső oldalán, másodlagos helyen egyszerű bronzkarika és egy háromszoros (hatfordulatú) bronz S végű karika került elő, azaz itt is felemás fülbevalópárt találtak. A karika átmérője 1,65 cm, huzalvastagság 1 mm, az S vég 1,5 mm-re van elkalapálva, és bepödrődő vége hiányos (Török 1998, 40, 27. t. és fotó a 15. táblán; Szőke 1992, 848).

Hévíz-Hévízdomb (Zala vm.). A régészeti topográfia szerint „a hévízdombi vagy kőfejtői nagy későnépvándorlás kori temető (17/2. sz. lelőhely) nem nyúlik át Alsópáhok területére, így a szakirodalomban szerep-

lő Alsópáhok megnevezés helytelen”. A lelőhely tehát helyesen a 17/2. sz. alatti Hévíz (Bakay et al. 1966, 26, 65). A leletkataszter említi Alsópáhokról való S végű karikákat, de azon kívül, hogy a lelőhely nem Alsópáhok, még csak nem is egyszerű S végű karikákról van szó, hanem többszörös S végűekről, tehát avar kori példányokról (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet, 20, 18. tétel; Hampel 1905, II. 705–708).

Hird (Baranya vm.). Az 1964 és 1967 között Kováts Valéria által feltárt 705 síros temető(részlet)ben számos S végű karikás sír került elő. A mindmáig közöletlen temetőben a „többszörös S végű karikák azt jelzik, hogy a temető a 9. századba felmegy” (Szentpéteri 2002, I. 162, Cs. Sós Ágnes címszava). Csupán jelzésszerűen említjük meg az alábbi sírokat: 93, 249, 272 (kétszeres S végű), 278, 358 (két és félszeres S végű), 385 (két és félszeres S végű) stb.

Ipolyszakállós / Ipe'lsky Sokolec 5. sír (Szlovákia, lévai járás). Fiatal nő sírja, a koponya mindkét oldalán egy-egy fülbevaló (*naušnica*). Az egyik tordírozott bronzdrótból készült, laza másfélszeres S végű karika, elkalapált véggel, karika átmérője 1,1 cm. A párja ovális karikájú, a karika alján négy granulából alakított, piramis alakú csüngő. A nyakláncban nagy, félhold alakú bronzcsüngő volt (Vendtová, Reiholec 1963, 238, 2. ábra 4).

Jutas 56. sír (Veszprém vm.) Kettős sír, fiatal férfi és fiatal nő vagy leány temetkezése, a női vázat ellentétes (fejfelé keletre) tájolással helyezték el. A női váz koponyájának mindkét oldalán egy-egy bronzhuzal karika másfélszeres S véggel. Huzalvastagság 1 mm, az S vég szélessége 2 mm (Rhé, Fettich 1931, 19, Abb. 4; Szőke 1992, 848). A jutasi 61. sírban leány nyugodott, a koponya mindkét oldalán a halántékokon fülbevalóval (*Ohrgehänge*), de annak anyagát nem említik a szerzők. Az eredeti tárgyleírás szerint fekvő nyolcas alakú az elkalapált lemez vége (Rhé, Fettich 1931, 19, Abb. 4). A vékony huzalkarika másfélszeres S véggel van lezárva. A jutasi 91b sírban felemás fülbevalókból állt a pár: a hiányos S végű karika párja egyszerű bronzkarika fülbevaló volt (Fettich 1964, 12. kép 1).

Kaposmérő, agyagbánya (Somogy vm.). Bárdos Edith közöletlen ásatása. A *Régészeti Füzetek* ásatási beszámolóiban kétszer is említi az ásató az avar sírok szokványos mellékletei mellett az S végű karikákat (Bárdos 1991, 35–36; Bárdos 1992, 48). Varga Máté szívességéből Kaposváron tanulmányozhattam a leleteket.

Kaposmérő, agyagbánya 12. sír. A koponyatetőnél találtak. A nagyon vékonyra restaurált bronzhuzal karika S vége már a második fordulathoz közel, talán másfélszeres S vége volt. Karikaátmérő 1,8 cm; maga a karika is hiányos, párja nem volt (Ipsz. RRM 91.77.9.1.). A 27. sírban 1 mm vastag bronzdrótból készült, más-

félszeres S végű karika volt, az S vég szélessége 1,9 mm, a karika átmérője 1,4 cm (leltári sz. RRM. 91.77.22.2). Párja hozzá hasonló másfélszeres S végű karika volt, az 1 mm vastag huzal vége 2,1 mm-re volt elkalapálva, a karika átmérője 1,5 cm (ltsz. RRM 91.77.22.1.) (3. kép 8). A 31. sírban nagyon kis méretű, valószínűleg deformálódott, ezüst S végű karika csonkja volt, mind a karika, mind az S vég hiányos. Az ásató szerint bőrmaradvánnyal együtt került elő. A karika jelenlegi átmérője 9 mm, huzalvastagsága 1 mm (ltsz. RRM 91.77.26.1.). A 214. sírban kis méretű bronzhuzal karika volt három és félszeres (hétfordulatú) S végű karikával. Karikaátmérő 1,7 cm, huzalvastagság 1 mm, az S vég szélessége 1,7 mm. Párja nem volt (3. kép 9). A 225. sírban párban talált másfélszeres S végű karikák voltak. A restaurálatlan állapotban 1,6 mm vastag huzal karikája szabályos kerek alakú volt, átmérője 1,8 cm (3. kép 10).

Kaposvár-Kecelhegy (Somogy vm.). Költő László 1984. évi leletmentésének jelentésében spirálcsőgős fülbevalókról tudósít. Ugyanezekről a sírleletekről később úgy emlékezik meg, mint „bronzes Ohrgehängepaar mit mehrfachem S-Ende” (Költő 1985, 64–65; Szentpéteri 2002, 182).

Kaposvár, Kecelhegy 1. sír, melyben valószínűleg nő nyugodott. A halottnak felemás fülbevalói voltak: a koponya jobb oldalán kis méretű, vékony bronzhuzalból készült, két és félszeres S végű karika volt, huzalvastagság 1 mm, karikaátmérő 1,55 cm. Az S vég ugyan elkalapált, de alig szélesebb a huzalvastagságnál (3. kép 11). Párja gyöngycsőgős kis avar fülbevaló volt. Ezekon kívül a sír egy nyitott bronz pántgyűrűt is tartalmazott (ltsz. RRM 91.81.1.1-2.). A leleteket Varga Máté szívességéből ismerem.

Kaposvár, 40-es őrház – azonos a Toponár 40-es őrházzal és a Kaposvár 33. lelőhellyel (Somogy vm.). A kettős, illetve hármás lelőhelynév abból adódik, hogy Kaposvárt és Toponárt egyesítették, valamint abból, hogy a lelőhelyen mind Bárdos Edith, mind Eugénia Szimonova végzett ásást. A két ásató egymástól függetlenül nevezte meg a lelőhelyet, Bárdos főleg a „Kaposvár 33-as lelőhely” néven nevezi, Szimonova pedig az egyesítés előtti önálló községnevet használja, amely korábban Toponár volt. A községegyesítés után a Toponáron, Fészerlakpusztán feltárt temető a „Kaposvár 34. lelőhely” nevet kapta. A két toponári temető közt alig másfél km távolság van. Bárdos a 40-es őrháznál öt sírban talált S végű karikát, de leírásai pontatlanok. Szimonova viszont bizonytalanságot hagy maga után azzal, hogy Bárdos ásásának több sírjáról állítja, hogy azokban is voltak hajkarikák. Így az 51. sír kapcsán is erről szól, miközben a sírban lefelé hegyesedő spirálcsőgős fülbevaló volt (Szimonova 1997, 37).

Kaposvár-Toponár 40-es őrház (33. lelőhely), 17. sír. Leányka sírja. Az ép koponya mellett két darab, bronzhuzalból készült két és félszeres (ötfordulatú) S végű karika volt. A karikák szabályos kerek alakúak, átmérőjük 1,7 cm, huzalvastagság 1 mm, az S vég szélessége 1,6 mm, a karika az S véggel együtt 2,7 cm magas (ltsz. RRM 78.15.2-3.; Bárdos 1978, 19, rajza az 52. lapon; Szőke 1992, 7. t.). A 23. sírban női vázat találtak. Melléklete egy-egy bronzból készült másfélszeres S végű karika (Bárdos szerint halántékkarika) volt. A bronzhuzal vastagsága 2 mm, a kerek karikák átmérője 2,25 cm, az S vég szélessége 2 mm (ltsz. RRM 78.18.1-2.; Bárdos 1978, 19; Szőke 1992, 7. t.). A karika másfélszeres S végű volt, az elnyújtott karika átmérője 9 × 13 mm (Bárdos 1978, 19). A 36. sírban is kislány váza feküdt. Felemás fülbevalói közül az egyik bronzhuzal karika volt hosszan elhúzott, másfélszeres S véggel, a másik pedig csonkakúp alakú bronzcsőgős fülbevaló (Bárdos 1978, 19; Szőke 1992, 7. t.). A 43. sírban is kislány nyugodott, mellette állítólag gyöngy nyakláncba fűzve a medencetájon bronz, másfélszeres S végű karika, melynek átmérője 1,6 cm volt, az S vég szélessége 1,6 mm. Egyéb mellékletek: bőrtarsoly csörgővel, bronzkorong csüngő, karperecek, gyöngycsőgős fülbevalók stb. (Bárdos 1978, 20).

A Kaposvár-Toponár 40-es őrház melletti nagyobb temetőrészt 148 sírral E. Szimonova tárta fel. Ezért az önálló sírszámozás következményeként a toponári temetőnek két azonos sírszámsora létezik, természetesen más-más leletekkel. Az első beszámolóban az ásató azt írja, három sírban összesen négy S végű karika került elő (Szimonova 1973, 161–163, 60. t.). A továbbiakban számos beszámoló készült, ennek ellenére közöletlen maradt a temető. Az egyes sírokról csak a helyszíni (kaposvári) adatok és a dokumentáció alapján tájékozódhatunk, mivel az ásató egységesen hajkarikának nevezi a különböző fülbevalótípusokat, így a közlemények hajkarikái nem csak S végű karikákra vonatkoznak. A releváns sírok:

33. sír, inf. II. korú gyermek temetkezése; egy darab szabályos kerek karikájú bronzhuzal ötszörös fordulatú (két és félszeres) S végű fülbevalóval. Az S vég viszonylag laza, huzalvastagság 1 mm, a karika átmérője 1,8 cm, az S vég szélessége 1,5 mm.

50. sír. Felnőtt sírjából egy darab megtört karikájú és csonka S végű bronzkarika került elő, de csak az első fordulatig maradt meg az S vég.

67. sír. A sírban bizonytalan nemű váz feküdt. Melléklete egy darab, bronzhuzalból készült, szabályos kerek karikájú, meanderszerűen, lazán hajtogatott, kétszeres S végű karika. A huzalvastagság 1 mm, a karika átmérője 1,9 cm (3. kép 12).

70. sír, inf. I. korú gyermek temetkezése, felemás fül-

bevalópárral. Az egyik fülbevaló bronzhuzalból készült, háromszoros S végű karika, laza fordulatokkal készült 1 mm vastag huzalból 1,7–1,8 cm karikaátmérővel (3. kép 13). Párja egyenletes szélességű spirálcsőngős karika.

92. sír, bizonytalan nemű vázzal. Melléklete egy darab, viszonylag nagy méretű, bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű fülbevaló, a karikaátmérő 1,9–2 cm. A későbbi ásatásokból a 85. sírból ismerünk egy töredékesen megmaradt kétszeres S végű karikát, majd az 1977-es évi ásatásról vannak bővebb adataink, amikor újra három sírban találtak S végű karikákat (Szimonova 1982, 195–196, risz. 3, 201. risz. 4, 202. risz. 4).

Kehida 31, 42, 133. sír (Zala vm.). Szőke B. M. említi, hogy a nevezett három sírban S végű karikák kerültek elő, de nem részletezi az S vég milyenségét (Szőke 1992, 848).

Kereki, homokbánya (Somogy vm.). A már említett 6. (3. kép 14) és 19. (3. kép 15) síron kívül további három sírban is került elő S végű karika:

46. sír, melléklete kissé oválisra nyomódott másfélszeres S végű bronzkarika. Huzalvastagság 1 mm, az S vég szélessége 1,5 mm, a karika átmérője 2,1 cm (3. kép 16). Párja 2,2 cm átmérőjű, kerek bronzkarika másfélszeres S véggel, huzalvastagság 1,6 mm, az S vég szélessége 2,5 mm (3. kép 17).

57. sír: pár nélküli másfélszeres S végű karika bronzhuzalból. Huzalvastagság 1,5 mm, az S vég szélessége 1,7 mm, a karika átmérője 1,94 cm (3. kép 18).

59. sír. A temetkezéshez két darab két és félszeres S végű bronzkarika tartozott. Huzalvastagság 1 mm, a karika átmérője 1,9 × 2 cm, alakjuk kissé szabálytalan (3. kép 19). Az adatok összegyűjtésében itt is Varga Máté volt segítségemre.

Keszthely-Dobogó (Zala vm.). Lipp Vilmos ásatásából a Magyar Nemzeti Múzeumba került és 1882-ben beletárolt anyagban számos többszörös S végű karikát említenek. A leleteket Kiss Gábor azonosította a MNM Adattárában általa fellelt vételi lista alapján. A Lipp-féle „sodronyfüggők” közé tartoznak a „hajkarikák, ezek közül 14 darab többszörös S végű hajkarikát sorol fel a leltárkönyv a 119/1882. 364–380 számon” (Kiss 1997, 117, XVII. t., 136; vö. Lipp 1884a, 1–22, Lipp 1884b). A kis bronzkarikák átmérője 1,6 cm. A karikák egyedi beazonosítása ma már lehetetlen, mert egyedi rajzos felvétel nem készült róluk. Ezekről az adatokról Kralóvánszky még nem tudott.

Keszhely, városi temető (Zala vm.). Az MRT I. kötetének 21/48-as lelőhelye. Az 1879 évi novemberi ásatás azonosítható leletei között Kiss Gábor mint hajkarikát mutat be egy gyermeksírból származó bronz-, többszörös S végű karikát. A szakirodalomban ennek raj-

za öröklődött át szerzőről szerzőre: bronzhuzal, lazán hajtogatott ötfordulatú S végű karika, átmérője 1,7 cm, az S véggel együtt a teljes hossz 2,6 cm (Lipp 1884a, 259. ábra; Hampel 1905, I. 489, fig. 1282; Hampel 1905, III. Taf. 140. 12; Kiss 1999, 82, 2. kép Gy. X. 2; Eisner 1952, 284; Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Bakay et al. 1966, 25. t. 5; Szőke 1994, 40. Abb. 32).

Krungl (Ausztria, Steiermark). Fischbach Ottó már 1897-ben bemutatott számos S végű karikát, de ezek zöme még a karika másik végének kis kampóval záródó változatát mutatta, amelyet az S vég első kanyarulatába akasztottak be. Előfordul egyszerű S végű karika is, amely egy kampós beakasztóval záródó karikába volt összekapcsolva (Fischbach 1897, 143, IV. t. 9; Szőke 1992, 849).

Lesencetomaj-Piros kereszt (Zala vm.). A lelőhelyen 1961-ben Sági Károly tárt fel 53 sírt, melyeket aztán Müller Róbert közölt 1992-ben. A releváns sírok:

5a. sír: női temetkezés, melléklete vékony bronzdrótból készült, kissé ovális karikájú, másfélszeres S végű karika, karikaátmérő 1,6 cm, teljes magassága az S véggel 2,5 cm (Müller 1992, 265, Taf. 8).

8. sír: női váz, melléklete egy darab vékony bronzhuzalból készült, lazán hajtogatott, kétszeres S végű karika, párja nyitott, egyszerű bronzkarika. A két ékszer fülbevalóként szolgált (Müller 1992, 266, Taf. 10).

22. sír: a sírleletek (gyöngyök és fülbevalók) alapján női temetkezés volt benne. A koponya bal oldalán kétszeres S végű karika lazán hajtogatott véggel, bronzdrótból. Karikaátmérő 1,4 cm, teljes magasság 1,9 cm (Müller 1992, 269, Taf. 16).

28. sír: kislány temetkezése, a koponya jobb oldalán mintegy 2 mm vastag vashuzalból készült, lazán hajtogatott kétszeres S végű fülbevaló volt. Párja a bal oldalon bronzhuzalból készült, kerek formájú és kialakítású, másfélszeres S végű karika, átmérője 1,3 cm, teljes magassága 1,8 cm (Müller 1992, 270, Taf. 18).

39. sír: nő temetkezése felemás fülbevalókkal. A koponya jobb oldalán lefelé keskenyedő spirálcsőngős fülbevaló, a bal oldalon viszont vékony bronzhuzalból készült, ovális alakú, lazán hajtogatott két és félszeres (ötfordulatú) S végű karika volt, a karika átmérője 1,5 × 1,9 cm, teljes magassága 2,4 cm (Müller 1992, 272, Taf. 20).

A temető feltárását a területhasznosítás miatt Perémi Ágota folytatta, és összesen 1737 sírt tárt fel. A temető fülbevalóit külön tanulmányban mutatta be, és Müller Róberthoz hasonlóan ezek közé sorolta az S végű karikákat is. Általában részletezés nélkül többszörös S végű karikának írja az ékszereket, bár felsorolja a másfélszeres S végű karikákat tartalmazó 10 sírt (33, 35a, 183, 243, 258, 270, 300, 305, 315, 316). A karika temetőn belüli elterjedési térképén egységesen más-

- félszeres S végű karikajelel alkalmazott. Az összegzésből kiderül, hogy ezek a tárgyak főleg gyermeksírok-ból kerültek elő (35a, 243, 258, 270, 300, 315, 326), a többi megoszlik a női és férfisírok között, ez utóbbiak közé tartozik a 33., 183. és 305. temetkezés. Az elemzés azonban csak a 394. sírszámig terjedő sírokat vette számba; az eredmények az ezernél is több újabb sír előkerülése után jelentősen megváltozhatnak (Perémi 2000, 48).
- Mistelbach* (Ausztria, Alsó-Ausztria). Késő avar temető leletei közt előfordul másfélszeres S végű karika vékony bronzhuzalból. H. Mitscha-Märheim szerint „ein Ende zweimal S-förmig rückgebogen” a típusuk, ami félreértésre ad okot, hiszen ezek csupán egyszerű S végű karikára vonatkoznak. Mivel azonban a szerző rajzot is ad melléjük, egyértelmű, hogy mit ért a leírás (Abramić 1909, 225, Fig. 18. 8; Mitscha-Märheim 1941, 10, Taf. II. 13; Szőke 1992, 849).
- Mödling, An der Goldene Stiege* (Alsó-Ausztria). A közöletlen temető több sírjából került elő S végű karika. Az előzetes közleményből két sírről szerezhettünk tudomást (536. és 545. sír), egyről pedig egy az avar női viseletről szóló feldolgozásból (262. sír). A releváns sírok:
536. sír: gyermek temetkezése, a koponyától jobbra került elő egy vékony bronzhuzalból lazán hajtogatott két és félszeres (majdnem háromszoros) S végű karika. Karikaátmérő 1,2 cm, teljes magasság az S véggel 2,2 cm (3. kép 20) (Matzner, Schwammenhöfer 1973, 127, Abb. 148; Distelberger 2004, 23, Abb. 7/8).
545. sír: gyermek temetkezése, a koponya jobb és bal oldalán egy-egy felemás fülbevalót találtak, az egyik egy vékony bronzhuzalból, lazán hajtogatott másfélszeres S végű, kissé ovális alakú fülbevaló volt, karikája 1,7 cm átmérőjű. Párja egy bepödrött végű karika (Matzner, Schwammerhöfer 1973, 128, Abb. 15; Szőke 1992, 849). Distelberger a 262. sírből is említ egy S végű fülbevalót, de leírását és rajzát nem közli (Distelberger 2004, 23).
- Nagypall II. 12. sír* (Baranya vm.). A fülbevalót többszörös S végű karikaként említi a leletkataszter (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet), de Kiss Attila közléséből kitűnik, hogy kis méretű, bronz-, másfélszeres S végű karikáról van szó, a méretadatok viszont hiányoznak (Kiss 1977, 85, XXXIII. t.; Szőke 1992, 848).
- Nagyvázsony-Baráti dűlő* (Veszprém vm.). A leleteket 1960-ban begyűjtő Parádi Nándor szerint késő avar kori sír maradványairól van szó. A leletek: fülbevaló, hajkarika, gyöngyök. Parádi adatait ismétli a régészeti topográfia megfelelő kötete is (Parádi 1960, 50; Éri et al. 1969, 139).
- Nemesvámos, Kapsa u.* (Veszprém vm.). A 6. sz. női sírban bronzhuzalból készült, laza hajtogatású másfélszeres S végű karikát találtak (Perémi 2006, 68–69, 6. ábra 11).
- Nyitra/Nitra, Lupka* (Szlovákia, nyitrai járás). A 8. sz. gyermeksírból pár nélküli fülbevaló került elő: vékony bronzdrótból háromszoros (hatfordulatú) S véggel, az S vég 1,9 mm-re van elkalapálva, a huzal csavart (tordírozott), a karika átmérője 13–15 mm, az S vég hossza 7,5 mm (Chropovsky 1962, 178, VII. t. 18, obr. 20. 13; Szőke 1992, 849). A 40. sír két éves gyermek sírja, benne vékony bronzhuzalból készült, kis méretű, másfélszeres (háromfordulatú) S végű fülbevalókkal (viacnasobné nausnice), karikaátmérő 1,4, illetve 13–14 mm (Chropovsky 1962, 187, XII. t. 2–3; Szőke 1992, 849). A 87. sírban gyermek váza feküdt, pár nélküli ovális fülbevalója vékony tordírozott bronzhuzalból készült, és ötszörös, „desat 'nasobné” hajtogatású volt az S vége. A huzal vastagsága 0,8 mm, karikaátmérője 12–16 mm, az S vég szélessége 1,5 mm (Chropovsky 1962, 194, XVII. t. 6).
- Öreglak* (Somogy vm.). Magyar Kálmán leletmentő ásata, melynek eredményeként saját meghatározása szerint 10 honfoglalás kori sírt talált, az első sírban ezüst S végű karikával (Magyar 1974, 66). A leleteket Bakay Kornél közölte, és az „ezüst hajkarikák” alapján hajlott a 9–10. századi keltezésre. Végül is avar temetőnek határozta meg a temetőtöredéket. A karika anyagának ellenőrzése (2022. október 24.) során megállapítható volt, hogy a fülbevalópár anyaga bronz. Az 1 mm vastag huzalkarikák egyike ovális alakú, átmérője 1,9 cm, az S vég 1,6 mm-re van elkalapálva. A másik karika kerekded, átmérője 2,1 cm, de az 1 mm-es vastagságú drót itt is 1,6 mm-re van elkalapálva. Mindkét karika másfélszeres S végű (3. kép 21–22) (Bakay 1975, 305, XXVIII. t. 1–2; Szentpéteri 2002, 276–277. A helyszíni adatfelvétel lehetőségét Varga Máténak köszönöm).
- Párkány/Šturovo 68. sír* (Szlovákia, érsekújvári járás). Gyermek temetkezése. A koponya maradványai alatt két fülbevaló feküdt, vékony drótból készültek, másfélszeres S véggel. A karika átmérője 1,8 cm, teljes magassága 2,6 cm. A párkányi és persei karikákat B. Chropovsky 8. századnak vélte (Chropovsky 1962, 215; Točík 1968b, 27, Taf. XXIII. 1–2; Szőke 1992, 848).
- Perse/Prša 140. sír* (Szlovákia, losonci járás). Női temetkezés, a koponya jobb oldalán vékony bronzhuzalból készült háromszoros (hatfordulatú) S végű karika volt. A kissé ovális karika átmérője 2,3 cm. A persei S végű karikákat B. Chropovsky 8. századnak tartotta (Točík 1963, 150–151, XVI. t. 8; Szőke 1992, 848).
- Pécs-Kertváros* (Sarohin tábornok u., Baranya vm.). Mindjárt az első ásatási idényben a 69. és 86. sírban S végű bronzkarika került elő (Nagy 1983, 64–65).

- Pilismarót-Basaharc* (Komárom-Esztergom vm.). Sír-számokat nem említve többszörös és egyszerű S végű karikákról ad hírt az ásatási jelentés (Fettich 1960, 238). Majd a leletkataszterben olvashatunk a basaharci S végű karikákról (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet). 164. sír: benne 75–79 éves női váz volt. Fettich N. leírása szerint két karika volt a sírban, de csak egyet rajzolt meg. A karika szokásos megnevezéseit nem használta. A másfélszeres S végű karika bronzhuzalvastagsága 0,9 mm, a karika átmérője 1,6 cm, az S vég szélessége 2 mm. A sír a temető szélén volt megásva (Fettich 1965, 55, Abb. 92. 4). 165. sír: 6–7 éves gyermek temetkezése. Melléklete bronzkarika másfélszeres S végűvel, de Fettich itt is csak annyit ír: „Bronzering mit S-förmigem Ende”, mellőzi tehát a funkcióra utaló megnevezéseket és nem adja meg az S vég jellegét. A karikapárnak csak az egyik darabját rajzolta le, méretét itt is elhagyta, a hasábméretűre kicsinyített rajzok csak tájékoztató jellegűek, az eredeti darab újramérésével lenne pótolható (hiányzik) (Fettich 1965, 55, Abb. 91. 1–1a). A 177. sírban 53–57 éves nő nyugodott. Fülbevalói közül mindkettő meglepetésnek számított az előkerülés után és még sokáig az után is. Az egyik egyszerű S végű karika volt, a másik pedig olyan bepödrött végű karika, melynek elkalapált, lemezes végét pödörték be. Az itteni S végű karikákat Kralovánszky a 10. század második felére keltezte. Erdélyi István a temető kezdetét a 8. századra keltezte, a végét pedig a magyar honfoglalás idejére, valószínűleg erre a korra datálva az S végű karikákat is (Fettich 1965, 55, 59–60, Abb. 91, 92, 98; Erdélyi 1968, 100, Abb. 2. 8–10; Szőke 1992, 848).
- Pobedény/Pobedim, Na laze II.* (Szlovákia, trencsényi járás). Viera Vendtová 1966 évi ásatásából az 52/66. sír. A várakozással ellentétben férfi temetkezése. A szegényes leírást a közölt rajz alapján egészíthetjük ki, ha az természetes méretű. Az ábra alapján kis méretű bronzkarikához lazán hajtogatott két és félszeres (ötfordulatú) S vég csatlakozik. A karika átmérője 1,1 cm, párjának S vége csonka (Vendtová 1969, obr. 53. 21–22; Szőke 1992, 849).
- Pobedény/Pobedim, Na laze II/71, 4. sír.* Talán a Vendtová által is ástott temető önálló csoportja, melynek ásatását 1971-ben Darina Bialeková folytatta. A jelzett sírban idős nő (50–70 éves) nyugodott. A csontok között, az áll alatt („v krčnej partii”) két darab ovális, vékony bronzhuzalból készült másfélszeres S végű karika (*naušnica*) került elő (3. kép 23–24). Mellette rúdgyöngyöket találtak. Bialekova már Szameit 1992-es cikkének ismeretében határozta meg a temető korát, és azt is hangsúlyozta, hogy a kis temető több sírjában is mongoloid koponyájú vázakat találtak (Bialeková 1989, I/2. 403; Bialeková 1993, 181, 193, 198–199, obr. 8).
- Pottenbrunn 42. sír* (Ausztria, Alsó-Ausztria). Női sírból kis méretű, bronz-, két és félszeres S végű S végű karika került elő. Egyéb mellékletek: négy bronz karperrec négyélű huzalból, csont tütartó, fülbevalók láncsüngővel (Friesinger 1972, 132, Abb. 19; Szőke 1992, 849).
- Pozsonybeszterce/Záhorská Bystrica 251. sír* (Szlovákia, Pozsony tartozéka). Gyermek temetkezése, a koponyánál két darab bronzhuzal, másfélszeres S végű fülbevalókarika, mindkettő töredékes. A karikaátmérő 2,3 cm. Egyéb mellékletek: dinnyemag alakú gyöngyök, nyitott pántgyűrű, edény (Kraskovská 1972, 49–50, obr. 50, 3–4; Szőke 1992, 848).
- Proleb 3. sír* (Ausztria, Steiermark). Másfélszeres S végű karika vékony bronzhuzalból, karikája kerek, hiányos, átmérője 1,8 cm (Szameit 1992, 824–825, Taf. 11, 2).
- Sarród-Kacska dűlő, 3. sír* (Győr-Sopron-Moson vm.). Gyermek temetkezése, benne vékony bronzhuzalból készített kétszeres S végű karikával, kis agyagpohár, rovátkolt gyűrű, kés és sárga gyöngyök kíséretében (Nováki 1958, 34–35; Tomka 1975, 29).
- Sommerein 4. sír* (Ausztria, Alsó-Ausztria, Bez. Bruck an der Leitha). A sírmellékletek alapján (orsógomb, gyöngyök, huzalgyűrű) női sírból egy valószínűleg két és félszeres S végű bronzkarika S végének különálló maradványa került elő (Daim, Lippert 1984, 217, Taf. 7; Distelberger 2004, 23).
- Söjtör 20. sír* (Zala vm.). A természetes méretű fénykép alapján vékony bronzhuzalból készült, laza hajtogatású, két és félszeres S végű fülbevaló került elő gazdag női sírből. Karikaátmérő: 1,6–1,7 cm (Szőke 1992, 848, Taf. 38).
- Szellő A. sír* (Baranya vm.). Az S végű karikát először Fehér Géza említi. Kiss A. azonban ellentmondásosan közölte. A táblarajzon az A. sír karikaékszere egy S végét vesztett karika, de az elkalapált vég indítása jól látható. A sírleírásban azonban más típusú ékszerről olvashatunk: „br. ring with two globes had fallen to pieces” (Fehér 1957, 278; Kiss 1977, 140, LVIII. t. A. 2).
- Szentgál-Kövestelek 6. sír* (Veszprém vm.). Női temetkezés, a koponya jobb oldalán vékony bronzhuzalból készült, sérült másfélszeres S végű karikával. A karika megtört, és elhajlított huzaljának hossza 3,6 cm (Perémi 2004, 76, 8. ábra 1).
- Szentmihályúr/Michal nad Žitavou 20. sír* (Szlovákia, érsekújvári járás). Női temetkezés, a sírleírás szerint a bal könyöknél, valójában a bal könyökhajlat belső oldalán, a medencelapát közelében három darab fülbevalót és egy S végű karikát találtak. Az S végű karika vékony bronzhuzalból készült. A legalább háromszoros S végű nyúlvány letörve oxidálódott a karikához, de csak az alsó S hajlás látszik tisztán. A ka-

- rika átmérője 1,3 cm, teljes magassága az S véggel 2,8 cm. Kísérő leletek: vasfüles zöld üveggombok, bronz pántgyűrűk pajzs alakú fejjel, egyszerű bronzhuzal karika-fülbevaló, kis méretű öntött bronz szőlőfürtös fülbevaló a temető 9. századi részéből (Točík 1971, 195, LIII. t. 9; Szőke 1992, 848).
- Szirák 29. sír* (Nógrád vm.). Valószínűleg női sírból „a csontváz halántékai táján egy-egy hajkarika... ket-tős S alakú lemezes huokkal”, azaz bronzhuzalból készült kétszeres S végű karikák; átmérőjük 1,8 × 1,9 cm, a bronzhuzal 1,5 mm vastag, az S vég szélessége 2 mm. Az egyik karika kissé ovális (3. kép 25), a másik szabályos kerek alakú (Pósta 1895, 67; Hampel 1905, I. Fig. 1284–1285; Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Szőke 1992, 848; Szentpéteri 2002, 361).
- Szob 100. sír* (Pest vm.). A sír leletei közül csak jelzészserűen, szaggatott vonallal megrajzolt S végű karika, talán másfélszeres volt eredetileg, a leírása szerint „multiply bent terminal”-lal végződött (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Kovrig 1975, 181, Fig. 12; Szőke 1992, 848; Szentpéteri 2002, 362).
- Tatabánya-Alsógalla* (Komárom-Esztergom vm.). A 27. és 231. sírből két előzetes jelentésben is csak hiányosan közölt két másfélszeres S végű karikát láthatunk, melyekről így nem tudható, hogy egyetlen sírből valók-e, vagy mindegyik sírből válogatott a szerző egy-egy karikát. A karikák vékony bronzhuzalból készültek, átmérőjük 15 mm (Szatmári 1982/83, 71, 13. kép; Szatmári 1988, 212, X. t.). Az S végű karikás sírok nem a temető szélső sírjaiból kerültek elő, „hanem a VIII. századi sírokat mintegy körülveve kerültek elő a középar és a VIII. századi sírok között”.
- Tiszafüred-Majoros 992. sír* (Jász-Nagykun-Szolnok vm.). Az avar temető biztosan avar sírjából egy majdnem másfélszeres S végű karika került elő. A lemezes S vég harmadik fordulója talán hiányos. A karika szabályos, kerek alakú, átmérője 1,7 cm, huzalvastagság 1 mm, S vég szélessége 1,5 mm (3. kép 26). Szerepe fülbevaló, hiszen a sír egyetlen melléklete volt (Garam 1995, 236, 138. t. típusábra 149/26).
- Toponár-Fészerlakpuszta* (Kaposvár-Toponár-Fészerlakpuszta, Somogy vm.). A községet 1970-ben Kaposvárhoz csatolták, tehát az ásatások megkezdése idején még nem volt Kaposvár része. A fészerlakpusztai ásatás közöletlen. A pontos adatok hiánya miatt bizonytalan az S végű karikát tartalmazó sírok és karikák száma, fajtája. Az 1970. évi ásatás 22 sírjából három sírban voltak S végű karikák, melyeket sírszám nélkül mutatott be rajzban is az ásató (Szimonova 1971, 57; Szimonova 1972, 161–163). Ezek másfélszeres S végű karikák voltak. Korlátozott idejű helyszíni anyagfelvételünk csak az 1977. évről van, amikor három sírban találtak S végű karikát. 104. sír: valószínűleg női te-metkezés, a koponya halántékán találták az S végű karikát, vékony bronzhuzalból készült, szabályos kerek alakú karika ötfordulatú, azaz két és félszeres S véggel. A karika átmérője 1,8 cm, huzalvastagsága 1 mm, az S vég szélessége 2 mm (3. kép 27). A fülbevaló párja azonos méretű spirálcsőgős karika volt (Szimonova 1982, 195–196, risz. 3). A 119. sírban bolygatatlan páros temetkezés juv. korú halottjánál került elő a koponya alatt két darab S végű „hajkarika”. A 124. sír. juv. korú váz koponyája jobb oldalán került elő egy bronz, kétszeres S végű „hajkarika”, huzalvastagsága 1 mm, a karika átmérője 1,75 cm (3. kép 28) (Szimonova 1982, 202, risz. 4). A korábbi évekből a 85. sírből is ismert egy töredékes kétszeres S végű karika (Szimonova 1997, 25–52; Szentpéteri 2002, 182–183).
- Vasasszonyfa* (Vas vm.). Mind az 1985-ös ásatás során, mind később, például a 249. sírban kerültek elő többszörös S végű karikák (Kiss 1986, 62; Kiss 1987, 70).
- Vágsellye/Šala, Duslo* (Szlovákia, galántai járás). A Duslo nevű ipari üzemnél a II. avar temetőt találták meg Sellyén. A temető több sírjában is előfordult többszörös S végű karika (Čilinska 1973, 534; Szőke 1992, 848).
- Várpalota-Bántapuszta* (Veszprém vm.). Anya és 10 év körüli gyermeke közös sírjában ezüst S végű karikát, csüngős övdísz találtak (Cs. Dax 1983, 68–69).
- Várpalota-Gimnázium 44. (16b) sír* (Veszprém vm.). Gyermekek temetkezése. A koponya mindkét oldalán találtak egy-egy szép kerek karikájú, bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű karikát. A karikák átmérője 2,4 cm (valószínűleg az S véggel együtt mérve) (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Éri et al. 1969, 212; Erdélyi, Németh 1969, 175, I. t. 4).
- Vát-Telekesdülő (Héthódak)* (Vas vm.). Településásatás 108. objektumában (gödörház), a betöltés földjében találtak többszörös S végű karikát. A négyzetes alaprajzú objektumban sütőharang és csontfésű töredékei is előkerültek (Ilon 2007, 314).
- Veszprém, Kádártai út 25. sír* (Veszprém vm.). Inf. I. korú gyermek temetkezése. A koponya jobb oldalán bronzhuzalból készült, másfélszeres S végű karika volt. Az ásatási napló szerint párja is volt, de annak csak fele maradt meg. Az ép karika kerek alakú, huzalvastagsága 1 mm, átmérője 1,6 cm, S véggel együtt 2 cm, a bal oldali fülbevaló átmérője 1,3 cm (3. kép 29) (Cs. Dax 1984b, 78–79; Perémi 2014, 263–264, 20. ábra 8–9).
- Völgyfalva/Zillingtal D 263. sír* (Ausztria, Burgenland, Kismartoni járás). A késő avarkor első felére keltezett temetkezésből kétszeres S végű karika került elő. A kerekded karika vékony bronzhuzalból készült, átmérője 1,7 cm (3. kép 30) (Distelberger 2004, 23, Abb. 58. 3). Ezenfelül további két, SPA III. periódusba tar-

tozó sírról is említést tesz a szerző: D 197 és D 230-A (Distelberger 2004, 23).

Zalakomár (Zala vm.). Szőke B. M. rövid közlése szerint az avar temető 11 sírjában találtak többszörös S végű karikát. De legalább olyan fontos, hogy háromban (47., 225., 315. sír) egyszerű S végű karika került elő. A rajzban is bemutatott síregyüttesek közül a 43. sírban a karikák elkalapált vége laza hajtogatású, öt és félszeres, illetve hat és félszeres fordulatú, tehát két és félszeres, illetve három és félszeres S végű karikák. Méretezésük a rajz kicsinyítésének mértéke szerint 1,4–1,5 cm lehet (Szőke 1992, 848, I. t.).

Zalaszabar-Borjúállás-sziget (Zala vm.). A 9. századi temetőben egyszerű drótkészerek voltak, köztük többszörös S végű karikák is. A temetőt a 10. század közepe tájáig keltezik azon az alapon, hogy nem fordul elő az egyszerű S végű karika (Müller 1996, 137–138).

Zalavár-Kápolna 60/96. sír (Zala vm.). A még közöletlen temetőrészben másfélszeres S végű karikákat is találtak. Anyaguk ezüst, és az avar koriaknál vastagabb huzalból készültek, S végük is a későbbi, szélesebbre kalapált változathoz tartozik (Simonyi 2022, 403).

Zamárdi-Réti földék 789. sír (Somogy vm.). Kislány temetkezése egy darab kis méretű, vékony bronzhuzal karikával, másfélszeres S vége lemezesre kalapálva, legvége hiányos. Huzalvastagság: 1 mm, karikaátmérő: 9 mm. Egyéb mellékletek: indás öntött kisszívjég. Garam szerint a sírt nem lehet a 8. század vége, illetve a 8–9. század fordulójára el keltezni (Bárdos, Garam 2009, 109, Taf. 97). 1575. sír: női temetkezés, vékony bronzdrótból készült másfélszeres S végű karikával. Huzalvastagság 1 mm, karikaátmérő kb. 10 mm (Bárdos, Garam 2014, 22, Taf. 172). 1651. sír: női temetkezés, a sírföldben hurkosra csavart végű bronzhuzal fülbevaló (Bárdos, Garam 2014, 34, Taf. 181). 1871. sír: fiatal lány sírja két kis méretű bronzhuzal *Haarringgel*, melyek két és félszeres S véggel készültek (Bárdos, Garam 2014, 61, Taf. 195). 2300. sír: fiatal lány temetkezése, e helyen is *Haarringnek* nevezett ötfordulatú, azaz két és félszeres S végű karikával. Párja egyszerű nyitott bronzhuzal karika (Bárdos, Garam 2014, 131, Taf. 240; Garam 2018, 129).

Végezetül fel kell sorolnunk a szakirodalomban tévesen szereplő lelőhelyeket, amelyek időnként mégis előfordulnak a valódi lelőhelyek listáin.

Bakonykoppány-Huszárokölő (Veszprém vm.). A Garam Évánál szereplő avar S végű karikás lelőhely Németh Péter szerint valójában 10. századi férfisír (Németh 1969, 160–162, 10. kép; Garam 1995, 286, 98. jegyzet). A lelőhely szerepel a 10–11. századi temetkezések leletkataszterében is (Fehér et al. 1962, 21, 36. lelőhely),

azaz ott is a magyar temetkezések közé sorolták be. A sír megítélése azonban ellentmondásos, mert férfisírban nem szokott 47 szem gyöngy (nyaklánc?) szerepelni. Az S végű karika egyszerű, és anyaga ezüst. A sír tájolása viszont Ny–K-i.

Bélapátfalva-Kakucsó hegy 7. sír (Heves vm.). A Garam É. listáján szereplő sírban nem többszörös S végű karika, hanem egyenletes szélességű, hengeres spirálcsőgős fülbevaló volt (Szabó 1987, 84, Abb. 5; Garam 1995, 286).

Budapest-Rákos 12. sír (Budapest, X. kerület). A leletkataszterben említett avar, többszörös S végű karikák nem léteznek (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet; Nagy 1998, 76, 6. és 12. jegyzet).

Csetény (Veszprém vm.). A lelőhelyet szintén a leletkataszterben említik avar koriként (Fehér et al. 1962, 8, 5. jegyzet), de a régészeti topográfia szerint a lelőhely anyagában sehol sem szerepel többszörös S végű karika (Németh 1969, 161; Dax et al. 1972, 79–80).

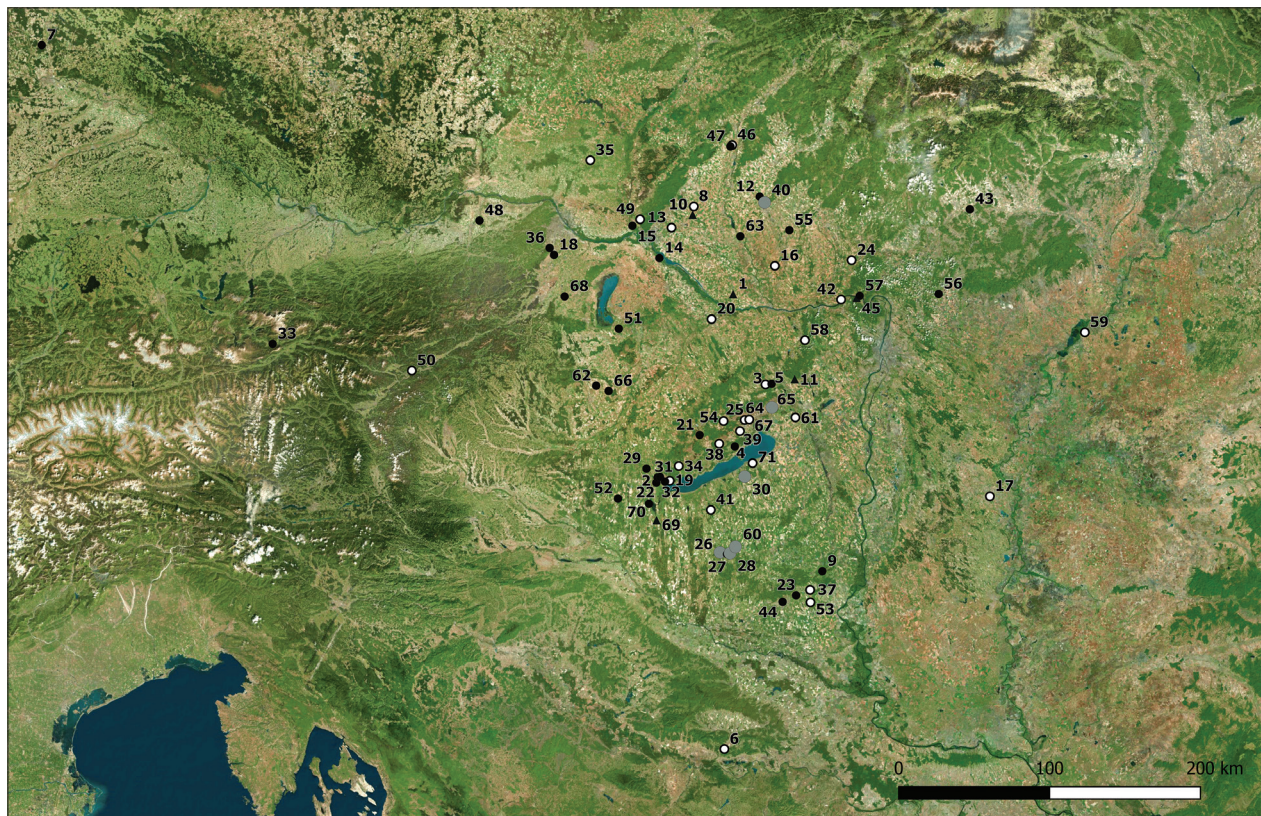
Gyöngk, Vásártér (Tolna vm.). A gyönki avar temetőben levő S végű karikás sírok szemléjére a Régészeti Bizottság részéről Garam Éva is elutazott (Thesaurus Avarorum, a 350. oldal fényképe), és megállapították, hogy a gyönki avar temető területén 11. századi sírok, azaz temető is van. Később az egyik S végű karikás sírban (647. sír) Péter király pénze is előkerült. Mindezek ellenére Garam a tiszafüredi temető S végű karikájának kapcsán a leletlistán szerepelteti Gyöngköt (Rosner 1983, 61–62; Garam 1995, 286).

Nyitra, Zoboralja/Nitra, Pod Zoborom (Szlovákia, nyitrai járás). Viera Vendtová az ipolyszakállosi leletek kapcsán B. Chropovsky szóbeli közlésére hivatkozva többszörös S végű karikát említ a zoboraljai 9–10. századi temetőből. Az említett temető 18. sírjában azonban egyszerű S végű karikák voltak (Vendtová, Reiholec 1963, 246; Chropovsky 1978, 99–125).

Bizonytalan maradt továbbra is a nagyvászsonyi lelőhely megítélése. A többszörös S végű karika egyetlen változata, a másfélszeres S végű karika hat 10–11. századi magyar temetőben is előfordul: Ipolykiskeszi/Malé Kosihy 147. sír, Oroszvár/Rusovce 40. (171.) sír, Fiad-Kérpusztá 195. sír, Halimba-Cseres 527. sír, Rád-Kishegy A. sír, Vác-Hétkápolna (Szőke 1962, 44; Hanuliak 1994, 124).

Eredmények

A legfontosabb tanulság, amely a lelőhelylistákból kiderül, hogy nemcsak a többszörös, hanem az egyszerű (kétfordulatú) S végű karika is az avar ékszerművelésben alakul ki. Az egyszerű S végű karikák

4. kép. A 7–9. századi S végű fülbevalók lelőhelyei. ●: két- és háromszoros S végű fülbevalók; ○: másfélszeres S végű fülbevalók; ●: mindkét előbbi típus egy lelőhelyen; ▲: egyszerű S végű fülbevalók.

Abb. 4. Fundorte der Ohringe mit S-förmigen Enden des 7–9. Jahrhunderts. ●: Ohringe mit zwei- und dreifachen S-förmigen Enden; ○: Ohringe mit „anderthalb“ S-förmigen Enden; ●: beide Type an denselben Fundorten; ▲: Ohringe mit einfachen S-förmigen Enden

- 1: Alsógellér (Holiare); 2: Alsópáhok; 3: Bakonycsernye; 4: Balatonszőlős; 5: Balinka-Mecsérpuszta; 6: Brodski Drenovac; 7: Burgleggenfeld; 8: Cifer; 9: Cikó; 10: Csatáj/Čataj; 11: Csákberény; 12: Csekej/Čakajovce; 13: Cseklész/Bernolakovo; 14: Csúny/Čunovo; 15: Dévényújfalu/Devinska Nová Ves; 16: Érsekújvár/Nové Zámky; 17: Gátér; 18: Guntramsdorf; 19: Gyenesdiás; 20: Győr; 21: Halimba; 22: Hévíz; 23: Hird; 24: Ipolyszakáros/Ipeľski Sokolec; 25: Jutas; 26: Kaposmérő; 27: Kaposvár-Kecelhegy; 28: Kaposvár-33-as lh.; 29: Kehida; 30: Kereki; 31: Keszthely-Dobogó; 32: Keszthely-Városi temető; 33: Krungl; 34: Lesencetomaj; 35: Mistelbach; 36: Mödling; 37: Nagypall; 38: Nagyvázsony; 39: Nemesvámos; 40: Nyitra-Lupka/Nitra-Lupka; 41: Öreglak; 42: Párkány/Šturovo; 43: Perse/Prša; 44: Pécs-Sarohin tábornok út; 45: Pilismarót; 46: Pobedény/Pobedim Na laze; 47: Pobedény/Pobedim; 48: Pottenbrunn; 49: Pozsonybeszterce/Záhorská Bystrica; 50: Proleb; 51: Sarród; 52: Söjtör; 53: Szellő; 54: Szentgál; 55: Szentmihályúr/Michal nad Žitavou; 56: Szirák; 57: Szob; 58: Tatabánya-Alsógalla; 59: Tiszafüred; 60: Toponár-Fészlerlak; 61: Úrhida; 62: Vasasszonyfa; 63: Vágsellye/Saľa; 64: Várpalota-Bántapuszta; 65: Várpalota-gimnázium; 66: Vát-Telekes; 67: Veszprém-Kádártai út; 68: Völgyfalva/Zillingtal; 69: Zalakomár; 70: Zalasabzar

a következő avar temetőkben kerültek elő: Csákberény 251. sír, Alsógellér/Holiare 443. sír, Pilismarót-Basaharc 177. sír, Szellő, Zalakomár 47, 225, 315. sír. Az egyszerű S végű karika kialakulásának ideje a 8. század közepe után valószínű. A zalakomári temető S végű karikás sírjai közül kettő (47, 315) a temető nyugati szélén fekszik, de a 225. már az északkeleti temetőnegyed közepe felé. Ugyanitt a többszörös S végű karikák sem kizárólag a temető szélén fordulnak elő, hanem az északnyugati temetőrész közepe felé is több található (133, 140, 26. sír) (Szőke

1992, Karte 1). Ezt tapasztalta Tatabánya-Alsógalla esetében Szatmári Sarolta, és erre hívta fel a figyelmet Gyenesdiás esetében Müller Róbert (a temető középső részén is talált többszörös S végű karikákat; Müller 2019, 89). Tanulságosak lehetnek ebből a szempontból a lesencetomaj-piroskeresztzi sírok.

A szakirodalomban legáltalánosabb a „többszörös S végű karika” vagy „hajkarika” (*Schläfenring*) megnevezés. Ez azonban összefoglaló elnevezés, amely elfedi azt a tényt, hogy valójában hányszor ismétlődik meg az S vég kanyarulatainak száma.

A közlemények döntő többségében, ha nincs a szöveghez illusztráció, rejtve marad az S vég jellege. A problémának csak J. Eisner tulajdonított jelentőséget (Eisner 1952, 284), pedig ennek kronológiai értéke is van. Hiszen láttuk, hogy az S végű karika másfélszeres fordulatú típusa a 10. századi magyar temetőekben is előfordul. Tehát a többszörös S végű karikának ez a legkésőbbi változata. Ha ebből a szempontból megvizsgáljuk a lelőhelyeket, kiderül, hogy nagyjából húsz esetben másfélszeres S végű karikáról van szó. A legkorábbiak viszont a háromszoros, két és félszeres vagy kétszeres S végű karikák. Ami viszont nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek egymást váltották, és az újabb típusok kiszorították a régieket.

Az avar kori S végű karikák fülbevalók, és nem hajkarikák voltak. Már a bajorországi kampós kapcsolódású S végű karikák is fülbevalók voltak. Avar kori társaikat szinte kivétel nélkül fülbevalónak írják. Ennek beszédes bizonyítékai a felemás fülbevalópárok, amikor az S végű karika párja egyértelműen fülbevalónak meghatározott karika volt. A példák sora meggyőzőbb minden rosszul értelmezett megfigyelésnél, így néhányat ebben az összeállításban is ajánlatos bemutatni. A guntramsdorfi 3. sírban a háromszoros S végű karika párja lefelé hegyesedő spirálcsőgős fülbevaló volt (Wurth 1938, 153). Ipolyszakálloson az 5. sírban a másfélszeres S végű karikát granulátumokból összeállított piramis alakú csüngős fülbevalóval párosították (Vendtová, Reiholec 1963, 238). A mödlingi An der Goldenen Stiege 549. sírjában a másfélszeres S végű karika bepödrött végű karikával alkotott fülbevalópárt (Matzner, Schwammenhofer 1973, 128). A völgyfalui/zillingtali D 263. sírban a kétszeres S végű karikát egyszerű bronzhuzal karika kísértte (Distelberger 2004, Abb. 58). Hasonló volt a helyzet a halimbai avar temető 76. sírjában is, csak az S végű karika volt másfélszeres (Török 1998, 24, 9. t.), vagy Lesencetomaj-Piroskereszt 8. sírjában (Müller 1992, 266, 10. t.). Egyszerű huzalkarika alkotta a fülbevalópárt Cikón is (482. sír) (Kiss, Somogyi 1984, 61, 32. t.). Gyöngycsőgős fülbevalóval együtt került elő az S végű karika Kaposváron a Kecel hegyi sírban (Költő 1985, 64–65), Kaposvár 33. lelőhelyen pedig csonkakúp alakú csüngős fülbevalóval (Bárdos 1978, 19). Talán ennyi példa elég is a fülbevaló funkció egyértelmű bizonyítására, de véleményünk szerint az avar sírokban pár nélkül talált S végű karikák sem lehettek mások, mint fülbevalók.

A funkcióváltás helyszínének Csehország látszik, ahol a sokfülbevalós divat tűnik fel. A 4–5 vagy több fülbevaló viselésére még ritkán találunk példát

az avar kori temetőkből, de a Kárpát-medencében a szláv temetőkből megfigyelhető ez a szokás. A későbbi időkben a hajkarika szerepe is egyértelmű. Nemcsak Németországban, a türingiai Espenfelden vagy Észak-Németországban, Pulitzban, Rostock körzetében, ahol hajfonattal együtt maradt meg az S végű karikák sora (Dušek 1972, 28; Herrmann, Donat 1979, 41/265. lelőhely), hanem Magyarországon is. Balatonszőlősön az 5. sírban, amely Árpád-kori, a koponya bal oldalán egymás alatt, egymás folytatásában találtak négy darab S végű karikát. Ezeknek minden bizonnyal hajfonatdíszítő szerepük volt (Perémi 2019, 108). Ezenkívül kétségtelen bizonyítékai vannak a textil- vagy bőrpántba erősített karikasoroknak, melyek töredékes maradványait a magyar föld is megőrizte. Ez egy pártaszerű viseletre utal, amely a 10–11. századi temetőkből őrződött meg, de az avar korból nem ismerjük divatjukat.

A többszörös S végű karikának jelenleg 70 körüli ismert lelőhelye van a Kárpát-medencében és Ausztriában. Ebben a számban nincsenek benne a csehországi, morva és lengyel lelőhelyek, de a hat 10. századi magyar temető sem. A hazai lelőhelyek döntő többsége a Dunántúlon található. Kitüntetett számban kerültek elő karikák Keszthelyen és környékén, így Gyenesdiáson 10 sírban, Lesencetomajon a Piroskeresztnél legalább 15 sírban, Zalaikomáron szintén 10 sírban. De gyakoriak a Baranya vármegyei Hirden (10 sír legalább), a Balaton menti Zamárdiban és a közeli Kerekiben (öt-öt sírban), Kaposvár környékén, a toponári 40-es őrház melletti temetőben pedig Bárdos E. és Szimonova E. együttesen legalább 15 sírban találtak többszörös S végű karikákat. Minden bizonytalanság mellett is 10 körül van az S végű karikás sírok száma a fészterlaki temetőben (Kaposvár 34. lh.). Ezek alapján alapos a gyanúnk, hogy a Balaton környékén volt a többszörös S végű karika bölcsője, és nem kizárt, hogy tényleg a Keszthely-kultúrában, amikor nyugat felé még nyitott határuk volt. Minthogy a középvár kor elejéről való a kereki lelet korábbi sírja (6. sír), elhárul az az időrendi akadály, amely a Reinecke és Dinklage által felvetett nyugati hatás ellen szól. Mindenesetre ezzel a lehetőséggel nagyon óvatosan már J. Giesler is számolt (Giesler 1981, 156). Feltűnő ugyanis, hogy a kampós akasztóban és S véggel záródó fülbevalók közt egészen furcsa változatok is akadnak. Dinklage mutatott be a steiermarki Diemlachból egy S végű fülbevalót, amelynek karikája az egyik végén szinte meanderszerűen van hajtogatva, mielőtt az S vég utolsó, kilencedik fordulatával lezáródna. A karika

huzaljának másik végén levő kis kampó a nyolcadik kanyarulatba, azaz az S vég utolsóelőtti fordulójába van beakasztva. A fülbevaló így inkább egy nagy hasú D betűre hasonlít, melynek egyenes szára helyén egy hullámvonalas szakasz látható (Dinklage 1963, 40, Abb. 2, 5). Az ilyen megoldás a többszörös S végű karikák hatására is megjelenhetett, de önálló „torzszülött” is lehetett.

A többszörös S végű karika lelőhelyeinek döntő többsége a Dunántúlon van, szinte alig fordulnak elő a Dunától keletre (Gátér, Tiszafüred). Meglepően korán megjelenik viszont a Duna mentén nyugaton, majd a Morva és a Thaya mentén Morvaországban és Csehországban. A legjelentősebb morva lelőhelynek Dolní Věstonice látszik, ahol tucatnál is több avar sírt tártak fel. A többszörös S végű karika elterjedése nyilván kapcsolatban van az ottani avar jelenléttel. J. Slama szerint mind Morva-, mind Csehországba az avar uralom legvégén kerülhetett el ez az ékszer azokkal az avar veretekkel együtt, amelyek J. Eisner szerint a 9. század első harmadára keltezhetőek (Slama 1957, 267) (a feltevés jellegzetes régészgondolkodásról árulkodik: ezek a veretek emberek és lovaik díszítését szolgálták, tehát emberek révén kerültek oda). Hasonlóan nyilatkozott Milos Šolle is, és a Stare Kouřim törzsi központjának legkorábbi periódusát keltezte avar veretekkel, szintén a 9. század elejére (Šolle 1966, 64, 8. ábra). A Dolní Věstonice-i sírok avar anyaga azonban nem lehet olyan késői, mert a 9. század első harmadában az avar fémművesség a saját szülőföldjén sem olyan gazdag. A prága-šarkai avar leletek is egy virágjában levő fémművesség emlékei (Šolle 1966, 65–66, 8. összehasonlító táblázat; Profantová 1992, 654, 664–665). Jellemző egy csehországi ismeretlen lelőhely anyaga is, amelyben háromszoros S végű karika mellett fordulnak elő az öntött avar övveretek (Profantová 1992, 666, Taf. 5. 9). A történeti eseményekre is figyelve nehezen képzelhető el, hogy a végnapjait élő avar társadalom kezdett etnikai és kulturális expanzióba. Így e leletek aligha 9. századiak, hanem legkésőbb is a 8. század végéről valók. Erre mutatnak a kétszeres vagy háromszoros S végű karikák máshol is (Žalov, Neštěmice). A prágai lelőhelyek (Prága-Juliska, Jelení ulice, jizdarna) másfélszeres karikái jelzik, hogy az avar kapcsolat tartós volt mind időtartamát, mind súlyát tekintve. De ezek a helyek szigetesen jelentkeznek Csehország területén (Šolle 1966, 64–65, 8. összehasonlító táblázat, 16. kép). A 9. században a másfélszeres S végű karika válik az uralkodó formává (Ipelsky Sokolec, Pobedim,

Nitra-Lupka). Az etnikai viszonyokról talán mond valamit a Pobedim Na laze-i temető, melynek több sírjában is megtalálták a kétszeres és másfélszeres S végű karikát (Na laze II/71. 4. sír; Vendtová 1969, obr. 53. 21–22; Bialeková 1993, 198–199). A temető embertani anyagában pedig mongoloidokat találtak (egy nőt és két gyereket). A terület tehát a két népesség kontaktzónájába tartozott, ahol a népi és kulturális összeolvadás megindult. Csakhogy a kezdeti időkben éppen nem a szláv lakosság ékszere volt az S végű karika, azzá csak később lett.

A 9. század közepétől a Kárpát-medencében a szláv lakosság ékszerévé vált az S végű karika, mind a ritkán felbukkanó többszörös változat (Nyitra-Lupka, Čakajovce/Csekej), mind pedig a másfélszeres forma. A dunántúli példányok korát újra kell vizsgálni, mert éppen az S végű karikával szoktak keltezni, azaz az ismeretlent a bizonytalannal. Az mindenesetre érdekes, hogy Zalaváron sem Fehér Géza, sem Cs. Sós Ágnes nem talált S végű karikát, sem a 9., sem a 10. századi sírokban (Cs. Sós 1963, 313). Sőt olyan 9. századi temetőkben sem került elő, mint Garabonc vagy Zalasabár. Ha Pribina, a Nyit-ráról elmenekült törzsi vezető és népei nem hoztak magukkal S végű karikát tartalmazó divatot, akkor az a Felvidéken aligha lehetett még általános a szláv lakosság között. A Mosaburgban összegyűjtött népek, amelyek nyilván szlávok lehettek többségükben, szintén tartózkodtak ennek a divatnak az átvételétől (Szőke sem tudósít róla, vö. Szőke 2014). Ezért gyanítható, hogy az S végű karikák divatját át nem vevő közösségek voltak inkább szlávok.

Az bizonyos, hogy a honfoglaló magyarság a helyi lakosságtól vette át az ékszer divatját. Ez a divat azonban ekkor már nem fülbevalódivatot jelentett, hanem valamilyen hajdíszt. A halántékon talált, akár 5-5 karika textil- vagy bőrpántra erősítve már bizonyosan *Schläfenring*ként, azaz halántékkarikaként jelentkezett a régészeti feltárásokon. A funkcióváltás színhelye talán Csehország volt. A magyarok viselésében három korai lelőhely alapján mondhatjuk, hogy viszonylag hamar, a 10. század első harmadában megjelenik a temetkezésekben. Az egyik korai átvételt bizonyító lelőhely Csekej/Čakajovce 357. sírja, ahol pénzzel keltezve (Burgundiai Rudolf / Raoul 923–936) találkozunk az egyszerű S végű karikával (Reiholcova 1995, 38, tab. 57). A másik fontos lelőhely Dabas-Felsőbesenyő 12. sírja. A temetőtöredék leggazdagabb sírjában kislány nyugodott, nyakánál aranyozott ezüst csüngős veretek díszítették a ruhanyakat. Az ásatók itt is az S végű karikával keltez-

ték a sírt, pedig fordítva kellett volna: a jó minőségű aranyozott ezüst veretek kelteznek korábbra a sírt. A szomszédos sírok egyikében Berengár császár és Provence-i Hugó öt érme volt. Ezért itt is valószínű a 10. század első harmada körüli dátum (Patay, Rác 2010, 210; Füredi 2012, 9–10). A harmadik sírlelet, amelyik a honfoglalás kori leletekkel együtt tartalmazott S végű karikát, a régóta ismert tiszaberceli 2. sír (Kiss 1937, 241). A „síregyüttes” azonban gyanús, mert az S végű karika huzalja négyélű, és ez a típus hiteles leletekben csak a 11. század végétől tűnik fel. A tiszaberceli sírt nem szakember tárta fel,

a leleteket több másik sír leleteivel együtt a találó munkások szolgáltatták be. Míg tehát korábban egyértelműen úgy tűnt, hogy a legkorábbi átvétel Nyitra környékén történt (gondoljunk a csekeji temető 568. és 572. sírjának kétszeres, illetve két és félszeres S végű karikájára is), Dabas, ez az újabb lelőhely Budapesttől délkeletre 40 km-re általánosabb divatváltásra vall. Ennek tanújelei lehetnek az eddig szokatlan arany S végű karikák köznépi temetőkből is, melyek ma már nem számítanak a nagyon ritka leletek közé (Magyarhomorog, Hajdúdorog, Békés-Povád, vagy éppen a Dabason feltárt templom körüli temetőben).

HIVATKOZÁSOK

- Abramić, M. 1909: Funde aus der Völkerwanderungszeit in Mistelbach. *Jahrbuch für Altertumskunde* 3, 222–228.
- Bakay, K. 1975: A Somogy megyei múzeumi szervezet tevékenysége 1974. január 1-től 1975. december 31-ig. *Somogy Mezei Múzeumok Közleményei* 2, 295–322.
- Bakay, K., Kalicz, N., Sági, K. 1966: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. *Magyarország Régészeti Topográfiája* 1. Budapest.
- Bárdos, E. 1978: Avar temető Kaposvár határában – Rescue excavation on the findspot Nr. 33. of Kaposvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3, 13–65.
- Bárdos, E. 1991: Kaposmérő-Homokbánya (Somogy m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/43*, 35–36.
- Bárdos, E. 1992: Kaposmérő-Homokbánya (Somogy m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/44*, 48.
- Bárdos, E., Garam, É. 2009: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. I. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 9. Budapest.
- Bárdos, E., Garam, É. 2014: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. II. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 10. Budapest.
- Bialekova, D. 1989: Pobedim. In: Bialekova, D. (szerk.), *Pramene k dejinam osidlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia I/ 1–2*. Nitra.
- Bialekova, D. 1993: Slovanské pohrebisko v Pobedime (poloha Na laze II/71). *Študijné Zvesti* 29, 179–204, 204–207.
- Bóna, I. 1978: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. *Alba Regia* 26, 99–157.
- Börzsönyi, A. 1906: Győri temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 26, 302–321.
- Brather, S. 2004: Schläfenringe. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 27, 132–39.
- Chropovský, B. 1962: Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenska Archeologia* 10, 175–240.
- Chropovský, B. 1978: Pohrebisko z 9–10. storočia v Nitre pod Zoborom. *Slovenska Archeologia* 26, 99–125.
- Čilinska, Z. 1966: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. *Archaeologica Slovaca Fontes* 7. Bratislava.
- Čilinska, Z. 1973: Dve predvelkomoravské pohrebiská v Šali, okr. Galanta. *Archeologické Rozhledy* 15, 527–38, 539.
- Čilinska, Z. 1975: Frauenschmuck aus dem 7–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenska Archeologia* 23, 63–96.

- Cs. Sós, Á. 1963: Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn. *Slavia Antiqua* 10, 301–329.
- Daim, F. 2000: Keszthely. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16, 468–474.
- Daim, F., Lippert, A. 1984: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. *Studien zur Archäologie der Awaren* I. Wien.
- Cs. Dax, M. 1983: Várpalota-Bánta puszta (Veszprém m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/36*, 68–69.
- Cs. Dax, M. 1984a: Balatonszőlős, Tsz. gépszerező csarnok (Veszprém m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/37*, 67.
- Cs. Dax, M. 1984b: Veszprém, Kádártai lakótelep (Veszprém m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/37*, 78–79.
- Dax, M., Éri, I., Mithay, S., Palágyi, Sz., Torma, I. 1972: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás. *Magyarország Régészeti Topográfiája* 4. Budapest.
- Dinklage, K. 1940: Studien zur Frühgeschichte des deutschen Südostens. *Südost-Forschungen* 5, 158–199.
- Dinklage, K. 1941: Zur deutschen Frühgeschichte Thüringens. *Mannus* 33, 480–507.
- Dinklage, K. 1963: Das frühmittelalterliche Reihengräberfeld von Diemlach, Steiermark. *Schild von Steier* 11, 35–42.
- Distelberger, A. 2004: Österreichs Awarinnen. Frauen aus Gräbern des 7. und 8. Jahrhunderts. *Archäologische Forschungen in Niederösterreich* 3, St. Pölten.
- Dostal, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- Dostal, B. 1991: Zur Datierungsfrage des großmährischen Schmucks. *Zalai Múzeum* 3, 81–87.
- Dušek, S. 1972: Slawen in Thüringen. Weimar (társszerző: H. Bach).
- Eisner, J. 1952: Devínska Nova Ves, slovanské pohřebiště. Bratislava.
- Eisner, J. 1955: Počátky českého šperku. *Pamatky Archeologické* 46, 215–224.
- Eisner, J. 1966: Rukověť slovanské archaeologie. Praha.
- Erdélyi, I. 1968: Neue Beobachtungen über das Material des spätawarenzeitlichen Gräberfeld in Pilismarót-Basaharc. *Študijné Zvesti* 16, 97–102.
- Erdélyi, I., Németh, P. 1969: A várpalota-gimnáziumi avar temető – Awarer-Friedhof Várpalota-Gymnasium. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8, 167–198.
- Éri, I., Kelemen, M., Németh, P., Torma, I. 1969: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. *Magyarország Régészeti Topográfiája* 2. Budapest.
- Fehér, G. 1957: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8, 269–318.
- Fehér, G., Éry, K., Kralovánszky, A. 1962: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Régészeti Tanulmányok* 2. Budapest.
- Fettich, N. 1943: Győr a népvándorlás korában. In: Lovas, E. (szerk.), *Győr története a XIII. század közepéig. Régészeti emlékek* III. Győr.
- Fettich, N. 1960: Pilismarót-Basaharc. *Archaeologiai Értesítő* 87, 238.
- Fettich, N. 1964: A jutasi avar kori temető revíziója – Revision des Gräberfeldes von Jutas. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2, 79–114.
- Fettich, N. 1965: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. *Studia Archaeologica* 3.
- Fischbach, O. 1897: Újabb leletek Hohenbergről és Krunglból. *Archaeologiai Értesítő* 17, 133–147.
- Freeden, U. von. 1979: Untersuchungen merowingerzeitlichen Ohrringen bei den Alamannen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 60, 227–441.
- Friesinger, H. 1972: Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn, Stadtgemeinde St. Pölten, NÖ. *Archaeologia Austriaca* 51, 113–90.

- Fülöp, Gy. 1977: A bakonycsernyei avarkori temető – La cimetiére de l'époque avar à Bakonycsernye. Az István Király Múzeum Közleményei, D sorozat 115. Székesfehérvár.
- Fülöp, Gy. 1985: Avar kori sírok Balinka-Mecsérrpusztán és Bodajk belterületén. *Alba Regia* 22, 161–168.
- Fülöp, Gy., Nádorfi, G. 1983: Balinka-Mecsérrpuszta (Fejér m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/36*, 60.
- Füredi, Á. 2012: „Nem múlt el nyomtalanul”. Honfoglalás kori leletek Pest megyéből. Kiállításvezető. Szentendre.
- Garam, É. 1995: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 3. Budapest.
- Garam, É. 2018: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek III. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 12.
- Giesler, J. 1981: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 56, 3–167. <https://doi.org/10.1515/prhz.1981.56.1.3>
- Hampel, J. 1905: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig.
- Hampel, J. 1907: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest.
- Hanuliak, M. 1994: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia (Archeologico-historické vyhodnotenie). Nitra.
- Hanuliak, M., Zábajnik, J. 1982: Pohrebisko zo 7.–8. stor. v Čataj, okr. Bratislava-vidiek. *Archelogické Rozhľady* 34, 492–503.
- Herrmann, J., Donat, P. 1979: *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7.-12. Jahrhundert)*. Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783112526989-002>
- Ilon, G. 2007: Vát-Telekes dűlő (Vas m.). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006*, 314–315.
- Kada, E. 1905: Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 25, 360–384, 402–407.
- Kiss, A. 1977: Avar Cemeteries in County Baranya. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 2. Budapest.
- Kiss, G. 1986: Vasasszonyfa (Vas m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/39*, 62.
- Kiss, G. 1987: Vasasszonyfa (Vas m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/40*, 70.
- Kiss, G. 1997: A Keszthely-dobogói avar kori temető – Das awarische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. *Zalai Múzeum* 8, 115–160.
- Kiss, G. 1999: A keszthely-városi avar kori temető kutatásának kezdetei – Die Anfänge der Erforschung der awarenzeitlichen Gräberfeldes der Stadt Keszthely. *Zalai Múzeum* 9, 77–98.
- Kiss, G. 2011: Die Entstehung und Anwendung des Keszthely-Kultur-Begriffs aus forschungsgeschichtlicher Sicht. In: Heinrich-Tamáská, O. (szerk.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2*. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 491–507.
- Kiss, G., Somogyi, P. 1984: Tolna megyei avar temetők – Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna. *Dissertationes Pannonicae Ser. III. 2*. Budapest.
- Kiss, L. 1937: Honfoglaláskori sírok Tiszabercelen. *Dolgozatok* 13, 240–245.
- Kovrig, I. 1975: The Szob cemetery. In: Kovrig, I. (szerk.), *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary I*. Budapest.
- Költő, L. 1985: Kaposvár-Kecel hegy (Somogy m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/38*, 64–65.
- Költő, L. 1988: Kereki-Homokbánya (Somogy m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/41*, 52–53.
- Költő, L. 2005: Előzetes jelentés a kereki homokbányában feltárt avar temetőről. *Zalai Múzeum* 14, 215–231.

- Kralovánszky, A. 1956: Adatok az ún. S végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. *Archaeologiai Értesítő* 83, 206–212.
- Kralovánszky, A. 1957: Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 84, 175–186.
- Kralovánszky, A. 1959: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende. *Studia Slavica* 5, 327–361.
- Kraskovská, L. 1962: Pohrebisko v Bernolakove. *Slovenska Archeologia* 10, 425–476.
- Kraskovská, L. 1972: Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Slovenské Národné Muzeum, Fontes 1. Bratislava.
- László, Gy. 2015: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 11. Budapest.
- Lipp, V. 1884a: A keszthelyi sírmezők (kiadja az MTA Archaeologiai Bizottsága). Budapest.
- Lipp, V. 1884b: A Keszthely-dobogói sírmező. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 11, 8. füzet.
- Lissauer, A. 1891a: A szláv halántékgyűrűk idomairól. *Archaeologiai Értesítő* 11, 333–338.
- Lissauer, A. 1891b: Über den Formenkreis der slawischen Schläfenringe. *Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22, 139–144.
- Magyar, K. 1974: Öreglak (Somogy m.). *Archaeologiai Értesítő* 107, 200.
- Matzner, K., Schwammenhöfer, H. 1973: Mödling. *Fundberichte aus Österreich* 12, 127–129.
- Mesterházy, K. 1964: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében – Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken. *A Déri Múzeum Évkönyve 1962–64 (1965)*, 95–113.
- Mitscha-Märheim, H. 1941: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, München-dorf und Schwechat. *Niederdonau/Natur und Kultur*. Heft 8. Wien–Leipzig.
- Müller, R. 1983: Gyenesdiás-Hámán Kató út (Zala m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/36*, 60.
- Müller, R. 1991: Chronologische Fragen des Gräberfeldes Gyenesdiás. *Zalai Gyűjtemény* 3, 35–39.
- Müller, R. 1992: Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Daim, F. (szerk.), *Awarenforschungen I*. Wien, 251–307.
- Müller, R. 1996 (Költő, L., Szentpéteri, J., Szőke, B. M. szerzőtársak): Kelet és nyugat határán. In: Költő, L., Vándor, L. (szerk.), *Évezredek üzenete a láp világból (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Kaposvár–Zalaegerszeg, 103–141.
- Müller, R. 2019: Az avarok Gyenesdiás környékén. *Gyenesdiás község monográfiája VIII. Gyenesdiás*.
- Müller, R. 2020: A Keszthely-kultúra ma – The Keszthely Culture today. *Archaeologiai Értesítő* 145, 69–99. <https://doi.org/10.1556/0208.2020.00003>
- Müller, S. 1877: Ueber slawische Schläfenringe. *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift* 35. Bericht, Breslau, 189–197.
- Nagy, E. 1983: Pécs (Kertváros), Sarohin tábornok út (Baranya vm.). *Régészeti Füzetek Ser. I/36*, 64–65.
- Nagy, M. 1998: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 2. Budapest.
- Németh, P. 1969: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből – Neue Funde aus der Awarenzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8, 153–166.
- Niederle, L. 1894: Bemerkungen zu einigen Charakteristiken der altslawischen Gräber. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24, 194–209.
- Nováki, Gy. Sarród-Kacska dűlő (Győr-Sopron m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/9*, 34–35.

- Parádi, N. 1960: Nagyvázsony-Baráti-dűlő-Csapás II. Régészeti Füzetek 1960 Ser I./13, 50.
- Pásztor, A. 2015: Kopf und Armschmuck. In: László, Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld Csákberény-Orondpuszta 119–154.
- Patay, R., Rácz, Á. 2011: Dabas-Vencelkei dűlő. Régészeti Kutatások Magyarországon 2010, 210.
- Perémi, Á. 2000: A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely kultúrák temető fülbevalói – Burial earrings of the Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely Culture. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21, 41–75.
- Perémi, Á. 2004: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában – More recent avar Period Graves in Fűzfa street, Szentgál-Kövestelek. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23, 73–94.
- Perémi, Á. 2006: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében II. A Nemesvámos-Kapsa utcai avar sírok – Further finds from the Avar age in Veszprém County II. The Avar graves of Kapsa street, Nemesvámos. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 24, 67–93.
- Perémi, Á. 2014: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében. A Veszprém–Kádártai úti avar sírok – Neue Funde aus der Awarenzeit im Komitat Veszprém V. Awarengräber in Veszprém, am Kádártai Weg. A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 28, 255–295.
- Perémi, Á. 2019: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében VI. A Balatonszőlős-tsz major temető részlete (Németh Péter és Cs. Dax Margit leletmentése). A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 29, 87–98.
- Pósta, B. 1895: Sziráki ásatások (Nógrád m.). *Archaeologiai Közlemények* 19, 55–86.
- Poulik, J. 1949: Staroslovanské pohřebiště u Dolních Věstonic na jižní Moravě. *Archeologické Rozhledy* 1, 130–131.
- Poulik, J. 1950: Výsledky výzkumu na saroslovanském pohřebišti u Dolních Věstonic. *Archeologické Rozhledy* 2, 22–31.
- Profantová, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (szerk.), *Awarenforschungen II*. Wien, 605–778.
- Profantová, N. 2002: Dolní Věstonice. In: Szentpéteri, J. (szerk.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest, 116.
- Reiholcova, M. 1995: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). *Katalog*. Nitra.
- Reinecke, P. 1934: Zur Herkunft der slawischen Schläfenringe. *Germania* 18, 218–219.
- Rhé, Gy., Fettich, N. 1931: Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. *Seminarium Kondakovianum, ΣΚΥΘΙΚΑ* 4. Prága.
- Rosner, Gy. 1983: Gyönk-Vásártér (Tolna m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/36*, 61–62.
- Simonyi, E. 2022: Árpád-kori falvak és tanyaszerű települések. In: Ritoók, Á., Simonyi, E. (szerk.), *Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*. Budapest, 373–405.
- Slama, J. 1957: K chronologické průkaznosti naušnice s nekolika nasobnou esovitou smyčkou. *Archeologické Rozhledy* 9, 250–267.
- Šolle, M. 1966: Stara Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechach. *Monumenta Archeologica* 15, Prága.
- Sóter, Á. 1895: Ásatások a csunyi sírmezőn (Mosony m.). *Archaeologiai Közlemények* 19, 87–115.
- Stroh, A. 1954: Die Reihengräber der Karolingisch-Ottonischen Zeit in der Oberpfalz. *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte Heft 4*, Kallmünz.
- Szabó, J. Gy. 1987: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 83–100.
- Szameit, E. 1992: Zur Chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Sieghartskirchen, Niederösterreich und die Grabfunde aus Proleb, Steiermark. In: Daim, F. (szerk.), *Awarenforschungen II*. Wien, 803–838.

- Szatmári, S. 1982/83: Avar temető- és telepásatás Tatabánya-Alsógalla mellett. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 6, 67–79.
- Szatmári, S. 1988: Avar kori lelőhelyek Komárom megyében. In: Gombkötő, G. (szerk.), Komárom megye története I. Komárom, 203–233.
- Szentpéteri, J. (szerk.), 2002: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. *Varia Archaeologica Hungarica* 13/1–2. Budapest.
- Szimonova, E. 1971: Toponár-Fészerlakpuszta (Somogy m.). *Régészeti Füzetek Ser. I/25*, 57.
- Szimonova, E. 1973: Toponár- Fészerlakpuszta (Somogy m.). *Mitteilungen der Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 3, 1972 (1973), 161–63.
- Szimonova, E. H. 1982: Новые археологические исследования аварской эпохи в области Шомодь. In: Амброс, А. К., Ердели, И. (szerk.), Древности эпохи великого переселения народов V–VIII. веков. Москва. 192–204.
- Szimonova, E. 1997: A toponári avar temető. In: Karancz, G. (szerk.), Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban. Marcali, 25–52.
- Szóke, B. 1959: A bjelobrdoi kulturáról. *Archaeologiai Értesítő* 86, 32–47.
- Szóke, B. 1962: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* 1. Budapest.
- Szóke, B. M. 1991: Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn. *Zalai Múzeum* 3, 9–15.
- Szóke, B. M. 1992: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentracht und Schmuck). In: Daim, F. (szerk.), *Awarenforschungen II*. Wien, 841–968.
- Szóke, B. M. 1994: Awaren, Slawen und Bayern im frühen Mittelalter. In: Prammer, J., Schopper, F. (szerk.), *Awaren, Slawen in Südwest-Ungarn*. Katalog des Gäubodemuseums Straubing Nr. 22. 7–55.
- Szóke, B. M. 2014: A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Budapest.
- Točik, A. 1963: Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej riše v Prši. *Slovenska Archeologia* 11, 121–198.
- Točik, A. 1968a: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava.
- Točik, A. 1968b: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. *Archaeologica Slovaca – Catalogi* 2.
- Točik, A. 1971: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenska Archeologia* 19, 135–276.
- Tokai, Z. M. 2010: Alsópáhok-Hévízdomb. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*, 130–131.
- Tomka, P. 1975: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. Tájékozás – Beiträge zu den Bestattungsarten von Kisalföld in der Awarenzeit II. Orientierung. *Arrabona* 17, 50–90.
- Török, Gy. 1962: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *Archaeologia Hungarica* 39.
- Török, Gy. 1998: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. *Avar Corpus Füzetek*, Debrecen–Budapest.
- Vendtová, V. 1969: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. *Slovenska Archeologia* 17, 119–232.
- Vendtová, V., Reiholec, E. 1963: Slovanské pohrebisko v Ipelskom Sokolci. *Slovenska Archeologia* 11, 237–246.
- Vinski-Gasparini, K., Ercegović, Sl. 1958: Ranosrednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 1, 129–161.
- Wocel, E. J. 1855: *Archäologische Parallelen*. Zweite Abteilung. Wien.
- Wurth, E. K. 1938: Awarische Gräber in Guntramsdorf und Traiskirchen (Niederösterreich). *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 25, 152–167.
- Zábojník, J. 1985: Výskum včasnostredovekého pohrebiska v Cíferi-Páci. *Študijné Zvesti* 21, 205–220.

DIE HERAUSBILDUNG UND VERBREITUNG DES RINGES MIT S-FÖRMIGEM ENDE

Zusammenfassung

Der Autor betrachtet die 170-jährige Geschichte der Erforschung des Ringes mit S-förmigen Ende, vom tschechischen Wocel über den Dänen Sophus Müller und den Danziger Abraham Lissauer bis zu Lubor Niederle und darüber hinaus. Auf der Grundlage von Ausgrabungen in Ungarn, insbesondere in der Umgebung von Keszthely, hat Lubor Niederle die Herausbildung des Schmuckstücks mit der Keszthely-Kultur in Verbindung gebracht, die damals fälschlicherweise auf das 4. bis 5. Jahrhundert datiert und damals als sarmatisch angesehen wurde. Niederle hielt an dieser Datierung fest und brachte das Auftauchen des Ringes mit S-förmigen Ende mit den Slawen in Verbindung. Diese These wurde geändert, als András Alföldi die Datierung der Keszthely-Kultur korrigierte und sie mit der Awarenzeit in Verbindung brachte. Mit kleineren und größeren Änderungen wurde die Ansicht, dass der Ring mit S-förmigen Ende ein slawischer Schmuck ist und dass er aus der Keszthely-Kultur stammt, bis 1957 beibehalten. Aufgrund seiner Fundlage in den Gräbern wurde die Rolle des Schmuckstücks als Schläfenring oder Haarring definiert. Das Auftreten von Schläfenringen wurde in die letzte Phase der Spätawarenzeit datiert, da sie in einer zunehmenden Zahl in spätawarischen Gräberfeldern belegt sind. Trotzdem wurden die Gräber mit Ringen mit S-förmigen Ende als slawisch angesehen, und der Schmuck galt somit als Beweis für die Anwesenheit von Slawen, sowohl in der Awarenzeit als auch in der späteren Periode, in der so genannten Bijelobrdo-Kultur. Das änderte sich 1957, als Alán Kralovánszky eine umfangreiche Liste von Fundorten anfertigte und nach der Kartierung der Fundstellen feststellte, dass der Ring mit S-förmigem Ende im 10. bis 11. Jahrhundert am häufigsten in der ungarischen Tiefebene vorkommt. Somit konnte er nicht mehr als „slawisches“ Schmuckstück gelten. Seit dieser Zeit gibt es zwei große Forschungsstränge zum Ring mit S-förmigem Ende. Der erste ist die ungarische, der zweite die tschechische und mährische Forschung (Jan Eisner und Jiří Slama), mit der auch die slowakische verbunden ist. Bald darauf fasste Béla Szőke die Grabfunde aus ungarischen Gräberfeldern des 10. und 11. Jahrhunderts zusammen und teilte den Zeitraum der Verwendung des „Schläfenrings“ mit S-förmigem Ende in zwei gro-

ße Phasen ein. Die Anfänge des Schläfenringes mit mehrfachem S-Ende befinden sich vor allem in den Gräberfeldern der Awarenzeit und in den Gräberfeldern der Keszthely-Kultur, aber sie kommen auch im 10. Jahrhundert in Fiad-Képuszta oder Halimba-Cseres vor. Die zweite große Phase wird mit der ungarischen Bevölkerung in Verbindung gebracht und ist bis zum 13. Jahrhundert zu beobachten. Die Ergebnisse von Béla Szőke änderten sich bis 1992 kaum. Lediglich zur Datierung der Spätphase des einfachen Schläfenringes mit S-förmigem Ende ergaben sich neuere Meinungen (Mesterházy 1964, Bóna 1978). Die nächste große Wende kam, als Béla Szőke Jr. (Béla Miklós Szőke) den Frauenschmuck des 9. Jahrhunderts in der transdanubischen Region untersuchte. Er konzentrierte sich dabei fast ausschließlich auf das 8. bis 9. Jahrhundert, aber seine Fundliste umfasste fünfzig Fundorte, und aus diesem Datensatz konnte eine gut fundierte Meinung abgeleitet werden. Infolgedessen passten einige Forscher ihre Vorstellungen auch daran, als bereits eine neuere Situation eintrat. Diese neue Situation ergab sich in den Jahren 1992 bzw. 1988. Damals wurde in Kereki, Komitat Somogy, weniger als 10 km südlich von Zamárdi und dem Plattensee entfernt, ein spätawarenzeitliches Gräberfeld entdeckt. Diese Daten wurden von Szőke nicht berücksichtigt. Die Angaben wurden von Erik Szameit unter Bezugnahme auf eine mündliche Mitteilung verwendet. Er verwechselte jedoch den Namen des Fundortes und schrieb Vörs statt Kereki. Da aber in Vörs keine derartigen Funde gemacht wurden, schenkte den Daten niemand Beachtung. Im Jahr 2005 wurde ein vorzüglicher Bericht über das Awarengräberfeld von Kereki veröffentlicht, und dort wurde das vollständige Inventar der beiden von Szameit beschriebenen Gräber abgebildet. Im Grab 6 von Kereki wurde der Ring mit mehrfachem S-Ende mit einer Gürtelgarnitur mit Blechbeschlägen gefunden, während im Grab 19 wurden neben gegossenen Griffbeschlägen auch Blechriemenzungen an der Gürtelgarnitur gefunden. E. Szameit hatte also Recht mit seiner Aussage, dass das Auftreten der Ringe mit mehrfachem S-Ende in den Beginn der Mittelawarenzeit, während das andere Grab in den Beginn der Spätawarenzeit datiert. In der ungarischen Literatur wird meist der allgemeinere Be-

griff Schläfenring mit mehrfachem S-Ende verwendet. Neuere Funde haben gezeigt, dass die Rolle des Schmuckstücks die eines Ohringes ist und dass die Anzahl der S-Wendungen von Bedeutung ist. Der Autor hat daher das Material aller Fundstellen mit mehrfachem S-Enden erneut untersucht. Mit den neu hinzugekommenen Fundstellen ergibt sich nun ein neues Bild, das auf 70 Fundstellen im Karpatenbecken basiert. Der Ring mit S-förmigem Ende erschien in der Rolle eines Ohrings am Anfang der Mittelawarenzeit. Er kann eine doppelte und eine dreifache S-Form gehabt haben, d. h. das gehämmerte Ende des dünnen Bronzedrahtes hat vier oder sechs Windungen, aber auch andere Formen kommen vor. In der Frühzeit waren Dreifach- und Doppelformen typisch, später reduzierte sich das S-Ende auf eine Form mit eineinhalb Windungen, aus der sich in der Awarenzzeit der Ring mit S-förmigem Ende entwickelte (Holiare/Alsógellér, Čataj /Csatáj, Csákberény, Pilismarót-Basaharc, Zalakomár, Szellő). Die jüngste Form des Ringes mit mehrfachem S-Ende kommt auch in ungarischen Gräbern des 10. Jahrhunderts vor, in einem Fall sogar noch später (Kapelle von Zalavár). Der einfache Ring mit S-förmigem Ende löste also nicht die mehrfache S-för-

mige Form ab. Der Ring mit mehrfachem S-Ende erschien auch in Mähren und Böhmen durch die Awaren. Er kann jedoch nicht vom Beginn des 9. Jahrhunderts stammen, da es im Landesinneren keine so reichen Bestattungen mehr gibt wie in Dolní Dunajovice an der Thaya. Im 9. und frühen 10. Jahrhundert änderte sich die Ohringsmode. Mit dem Aufkommen weiterer Ohringmoden änderte sich seine Rolle und er wurde zu einem Haar- oder Schläfenring, der oft vier- oder fünfmal in Lederriemen eingefügt wurde. Die Ungarn übernahmen den Ring mit S-förmigen Ende im ersten Drittel des 10. Jahrhunderts von der lokalen slawischen Bevölkerung, zunächst in der Gegend von Nyitra/Nitra (Grab 357 Csekej/Čakajovce) und in Dabas. In der Tiefebene ist der Ring mit S-förmigen Ende in der Awarenzzeit eine Ausnahme, denn nur zwei von sieben Gräberfeldern (Gátér und Tiszafüred) enthalten ein Exemplar. Dieser Schmuck wurde auch von den Ungarn in der Großen Tiefebene später übernommen. Selbst in den Gräberfeldern von Ártánd und Magyarhomorog kommen einfache Ringe mit S-förmigen Ende mit Münzen von István I. zusammen vor.

